

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

छन्दःसारसंग्रहः

विविधच्छन्दोपदेशैः सारमाकलय्य नव्यरीत्यनुसारतां
विन्यस्तविभागः

श्रीचन्द्रमोहन-वोपेण सङ्कलितः ।

CHHANDAH SÁRA SANGRAHAH

OR

A COMPENDIUM OF SANSKRIT PROSODY COMPILED FROM
VARIOUS WORKS AND RECAST IN ACCORDANCE
WITH THE PRINCIPLES OF MODERN
INDUCTION

SAUCH
GHO

BY

CHANDRA MOHANA GHOSHA, M B , B A.

Calcutta

PUBLISHED BY GIRISA CHANDRA MUKHOPÁDHYÁYA,
21, CORNWALLIS STREET
1893.

PRICE FOUR SHILLINGS.

PREFACE.

The main object of this compilation is simplification of a difficult subject, and the compiler has never kept it out of his view. He is conscious of its defects, which are neither slight nor few, but relies upon the forbearance of ^{the} reader.

If the latter happen to be an erudite scholar, the writer would beg of him, not to spare his criticism—for it is a salutary process, but to point out the weak points in a kind and generous spirit, so that he may profit instead of being injured by it. To the simple-minded student, who may be inclined to use the book as an instrument for acquiring knowledge, a few words of advice would not be amiss in this place.

After going through the preliminary chapter on technical terminology (पारिभाषिकशास्त्र), especially the symbolical method of expressing it, he may at once pass over to the fourth part (चतुर्थोऽङ्कः), which would give him a fair knowledge of the more common forms of versification, met with in Sanskrit literature. He could then go through, with greater facility and advantage, the other parts of the book, in which the text of every metrical form is invariably quoted, where it was at all available, from an authoritative work on the subject.

The writer expresses his eternal gratitude to those of his friends, who have helped him in the preparation of the work : to Pandit Haris'chandra Kaviratna, Professor of Sanskrit, Presidency College, he cannot be sufficiently grateful, for his generous and ungrudging devotion of time and energy, in making emendations both literary and typographical through-

out the book : to Babu Náráyana Chandra Vidyáratna, for giving him ~~for~~ access to the splendid library of his illustrious father, the late Vidyáságara of hallowed memory : to Mahámahopádhya Mahes'a Chandra Nyáyaratna, Principal of the Sanskrit College, for kindly allowing him the use of the College-library : to Pandit Rāma Sarvaswa Vidyábhúshana, for help in various ways and also to Pandit Navína Chandra Vidyáratna, Babus Rájkrishna Vandyopádhya, Panchánana Mukhopádhya, and other friends, for lending books, or making valuable suggestions,

38-1, SUKEAS STREET,
CALCUTTA : *August, 1893.*

THE COMPILER.

INTRODUCTION

Perhaps in every language there exists, in literature, a division into Poetry and Prose, or the measured and the unmeasured. The measures vary much, however, in different languages, both in number, and in kind. In the Sanskrit they are a great deal too much diversified, and the varieties are so many, that a knowledge of the different forms of versification is considered to be, in itself, a separate subject of study. Its complex and bulky appearance puzzles the student at the threshold, and altogether scares away many from entering into the labyrinth.

2 A perusal of the following extracts will show, to some extent, the amount of obscurity and depth of darkness, that prevails in connection with this subject, and is really astonishing, as it pervades the minds of eminent Sanskrit scholars of almost all classes and schools, at least in this side of India. They are picked out from recent and contemporary literature, and from the mature and thoughtful writings of really representative scholars, merely in support of this assertion, and not with a view to expose any individual person, or any particular book.

3 A very learned commentary on *Abhijnana Sakuntalam* of Kālidāsa thus elucidates the metrical structure of the stanza — *वनो वेदिं परित इत्यादि* : Act IV

“इदं उक्तवदपदिनिश्चितत्वादुपजातिनाम् । तदुक्तम् । अवनतोदीरितवज्रमाजौ पादौ यदोद्युप जातवत्ता । इत्थं किञ्चाप्यामपि निश्चितान् वदन्ति नातिविदेशेन नामेति ।” Here the nature of the measure has been indicated in the text of the drama itself ‘*वज्रवद्वज्रमाजौ*’, but this passage has been somewhat conveniently omitted in the commentary. As a hybrid has no place among Vedic measures, it would have looked rather awkward to find it described in the commentary as such, where the poet, in no ambiguous language, calls it a vedic or *nikkhandak*. But still this manoeuvre does not help much. For, to be a hybrid, the different verses of a stanza must belong to some definite measures, and, in this stanza, only one verse out of the four corresponds to a metre, that has been anywhere described by name, (*vide* २६ वृत्ते of this compendium). The commentator is a renowned professor of the old school. This class of scholars inherited the profound learning and simple habits of Ancient India, and devoted their entire and undivided attention to a complete and exclusive study of single branches of knowledge.

The thoroughness and depth of acquirements of many of them were in complete contrast with the shallowness and superficial glitter of our modern jack of all trades. He occupies a first rank in his profession and has been lately very deservedly honored by the Government with the distinguished title of *Mihāma hopadhyaya*.

4 Another learned professor of the same school has brought out a well known treatise on metres (छन्दोमञ्जरী) with an exhaustive commentary of his own, and the several editions, the book has gone through show that it has been appreciated by the public. He also places it among the *upajits* (hybrids), and asserts that it is known as such, throughout India if the following passage has any meaning at all —

“इति अभिज्ञानशकुन्तल ४ अङ्के महाकविशालिहस्तप्रयुक्त उपगमितमेव भारवपसिहो ज्ञेय ।”

5 In a comprehensive work on Sanskrit Prosody, to be presently alluded to, this stanza is placed among undescribed metres (p. 165), of which there is a large collection from various poets. The first eighteen, including this one, are but examples of *avyavaharic*, and it is strange that the author with his vast erudition did not recognise their true character.

6 The next extract is from a Bengali monthly periodical (साहित्ये दीपनामिक १९८८) “‘महा’ नमल वरिष्ठ ज्ञानवत् उद्भावेन दाया अनेक कृतिषु एक प्रकार बांदा আছে। এইরূপ বাঁদার সবাবিশেষ অতীতকালি যহ পৰা পৰা উদ্ভব হই প্রচলিত পাশ্চ হইয়াছে। উদ্ভাবনা পৰা না পৰা, এইরূপ বহুবক্তের দাব্য বিবিধ নামক এক শ্রেণীর যহ আবারিক বিশেষ অভিধানে বোঝা।” The writer of this passage is a very highly distinguished scholar of the Sanskrit College of Calcutta, a Master of Arts and a Premchand Roychand studentship holder. He now occupies a high position in the civil service. In him a western system of education has supplemented the eastern and imparted all its renovating spirit of original research but none of its corrupting influence, in destroying veneration for the ancient, or love of the archaic. He evidently means to let the reader of the passage, quoted above, infer, that vedic measures are regulated by *meter*. The fact however is quite otherwise. They take no cognisance of it, as will be shown in the sequel.

regarding the nature and character of these different groups of metres. He was a young man of extraordinary talent though. His very comprehensive work on Sanskrit Grammar, which consists of ten big octavo volumes, has the last one entirely devoted to metres (इन्द्र). His premature death was a sad loss to the country. He had a marvellous capacity for learning a language, had entered the civil service through the door of open competition, and soon afterwards distinguished himself as a writer, by his versatile genius, wide range of scholarship, and indefatigable diligence. He eminently represented a certain modern school of scholars, who have completely emancipated themselves from old prejudice, and superstitious regard for the ancients.

8 Ancient works edited in modern times, even under the most favourable auspices, such as that of the Asiatic Society of Bengal, have not escaped untainted. The अष्टपुराणम् for instance, edited by an ex-president of the Society and one of its most experienced and veteran editors, has the following reading of the very short 327th chapter

“इन्द्रो वरुणो भूवनेशो विष्णोश्च यथाक्रमम् ।

Corrected reading

सर्वादिसम्भ्रान्तश्चो श्री श्री श्री श्री श्री ॥१॥

सर्वादिसम्भ्रान्तश्चो श्री श्री श्री ० ०

इन्द्रो गुरुणा पादानी पूर्वा योमाद विचरत ।

अनुसाराद विचरत ।

अनुसाराद्विचरन्त्यान् जिह्वाभूतीयतस्तथा ॥१॥

पूर्वा योमाद्विचरन्त्यान् ० ०

उपाधानीयतो दीर्घो गुरुणा नी रथाविह ।

उपाधा ० ० गुरुण् गत्ताविह ।

वरुणो श्री व सत्तारो वेदादिसादि लीपत ॥१॥”

व विज्ञेया ० ० लीपत ।

Every line of it, except the first, is tainted with errors of great gravity, as will appear from the corrections opposite to them. The same may be said almost, of all the *six* succeeding chapters, that are devoted to the exposition of chhandah, and are well known as a separate treatise under the designation of अष्टदशस्कन्धः चार ।

9 As my object in this compilation is only to facilitate the study of this complicated subject, and to make the path of the student easier so far, I shall not take up any more space to point out the errors, or otherwise to criticise the work of others.

10 The initial division of Sanskrit measures is that into Vedic and Laukika “इन्द्रो विविध वेदिक लौकिकम् ।” Laukika has been rendered into English by the word classical. It means human, in contradistinction to Vedic which is अयोद्वेय or superhuman. This seems, at first sight, to be a very singular mode of classification, and as our tendencies are either conservative or iconoclastic, we may attach too much, or too little importance to it. We may on every occasion cite

localities, and by various persons. The gifted authors were not hampered by any rules of Grammar or Rhetoric, Syntax or Prosody. The language was not so stereotyped then as it subsequently became. In the unbounded vigour of genius, and amidst the surrounding luxuriance of nature, they burst forth into expressions, sometimes so exquisite, as to be almost immutable. There is no wonder then, that the vedas came to be regarded as an emanation from the Supreme Source of all things. But that very luxuriance made it well nigh impossible to bring it under general rules. Whatever scheme might be adopted, there would still remain some exceptions, that could not be included in it. To avoid this inconvenience the (इन्द्र सूक्तकार) authors of the rules of versification devised an exceedingly plastic and variable numerical method. In it a single syllable is a द्वैती गायत्री, be it a long or a short one, a couple of syllables are a द्वैती उचिन्, three of them are a द्वैती अमुष्टुप् and so on to an indefinite extent (vide table of vedic measures १६० इत्यत्र आसमाप्तिः).

14 Then again by the rules of निवृत्त and मुक्तिक, स्वराट् and विराट् an addition of, or a diminution by, a syllable or two is quite legitimate. “जनादिकेनैकेन निवृत्त*मुक्तिकी, द्वाभ्यां विराट् स्वराणी ।” पि० । * * * निवृद्धिकेन चर्चिताः सुरिदिनेनाधिकेन विहीना च विराड् भवेत् । स्वराट् स्याद्दशाष्टमधिक* अष्टिप्राचम् ३२८ अ०, २७, २८ । Thus the little gaps in the numerical gradation is completely bridged over, and there could be no imaginable sentence or composition that would not fall under one or other of these measures. We must remember again that there was no restriction whatever, as to long or short syllables, nor any regulation of the pause or यति । “पादान्तचरमानम् ” इति गारदीयमिच्छायाम् । २३० ६४० १ ।

15 This simple and elastic standard of vedic versification was a necessity of the circumstances, under which the verses at least a great majority of them, were composed. In those early days, the divine poets had the wildest license. For nothing in the name of Grammar or Rhetoric, or of dogmas of a similar description was in existence. There was no fetter to genius, nor any shackle to the imagination.

16 But of what earthly use, one may say, would a knowledge of metrical forms of this kind be? That it served a very important purpose, one would clearly understand by remembering that the vedas (श्रुति) came down orally from generation to generation, and, as in verbal transmission, there is a great risk of interpolation in, or perversion of, the text, a knowledge of the (इन्द्र) measure served effectually to check this process. It registered the exact number of syllables in each verse (पाद), and the number of verses (पादा) in each ऋक् or मन्त्र ।

17 It was, and is still, considered to be a necessary part of the proper

* निवृद्धिर्नि सामश्चमिह पाठोऽत्राचमिहो, निवृद्धिर्नि चमश्च दम्यते ।

perusal of the vedas, to use a certain musical intonation. This mingling of music and poetry is a notable feature in the earlier stages of evolution in every language. Whatever may be the explanation of it, the fact is patent, that, in almost all languages the earlier poems have more or less the character of musical pieces. For those who are curious to know the reason why, here is a hypothesis which may be taken for what it is worth.

18 Poetry and music were born as twins in the womb of nature. The sisters grew up together in the same cradle, and had, at first, such an exact likeness, that it was hard to distinguish one from the other. They thus passed for one goddess, were worshipped in one name, and received a joint homage. The goddess is described as carrying a lyre and a book in her hands, dispelling the darkness of ignorance, (बीषाहस्ता वृक्षानविमिरावहा । शैतवीषाधरा सिद्धमर्थैर्लब्धिता, चरिता मुनिभि र्वै र्विभि र्बुधै र्वदा । "विद्ययादानेन बीषेण देवो हरमर्तो ये अरणि ते हवा रिया लभन्ते ।" इति वसुधावम् ।) and dispensing every description of knowledge to her votaries of different kinds, *siddhas* and *gandharvas*, *munis* and *rishis*. Again, "वृक्षदेवी वृक्षरवा बीषापुलकहारिणी" इति बुधदेवो बृक्षरवि च प्रजापति । ब्रह्मलक्ष्मि व्रतम् । To this day, people worship but one Saraswati, as presiding over both music and literature, and science and art. The twin-character of the muses has not been as yet recognised by every one. They were fond of each other, and reluctant to part, until a rapid increase of family, and grown up children made it impossible for them to live comfortably together. Not liking to quarrel, they parted in peace, and each with her family, lived and prospered in a separate home. When subsequently the loving sisters met each other, their mutual greeting was most cordial and pathetic, and gave rise to those beautifully artistic productions, in which the musical harmony, and the poetic imagery are so melodious and captivating, that the minstrel finds it an easy task, in their recital, to move the audience to rapture.

19 With progressive development and culture, poetic composition became more and more methodical and homogeneous. The more irregular forms were gradually discarded, and slowly eliminated. Ultimately of the almost infinite number of vedic measures, only six held their ground in the *laukika*, namely, the *drishas* included between six and eleven syllables. "आदिष्टमापदार्भम् ।" Preference was given to them, as they are among the most regular of the vedic metres. None of them is much in use however, except अनुष्टुप् । But the ground it alone covers in literature is so extensive as to more than compensate for the loss sustained by the rest.

20 In some compositions the succession of long and short syllables in consecutive lines might happen to be unform, quite spontaneously, without any premeditation. Again, in others, successive lines might happen to bear a definite

relation in the time of their utterance. These two sorts would evidently be more sonorous and agreeable to the ear than less regular verses, and, in fact, the whole superstructure of *laukika metres* has been built upon this basis. The following are some vedic verses that closely resemble *laukika metres* —

- गायत्र्याम् । “इन्द्र मवीपतिर्वीनेन वीजित । दुष्यन्वी उषासमम् सासदि ।”
 चतुष्टुभि, “मर्मयेहि सिनीवानि मर्मयेहि मरुत्वति ।
 मर्मने चन्विनो देवा रावन्ता पुष्करस्रजौ ।” मन्त्रा० १ प्र० ५ छ० ७ ।
 “समस्तानु विरे देवा समापौ हृदयानि नो ।
 सन्नातरिषा सन्नातासमुदेदौ दधातु नो ।” मन्त्रा० १ प्र० २ छ० १५ ।
 “चक्रपासेन मन्विता माचक्षुसेष पृथिवी ।
 दधामि मयवन्विता मनथ हृदय च नो ।” मन्त्रा० १ प्र० २ छ० ८ ।
 विद्वद्भि “मम व्रते त हृदय दधातु, * * * हृदयपतिता निवृणक्तु ममम् ।” २ छ० २१ ।
 “इयं दुहन्तापरिषावमाता, यन्ते पवित्र पुननी म आमातु ।” २ छ० २७ ।
 “माता हृदायां दक्षिता वसूनां, असादिदानामवतस्य मामि ।” २ प्र० ८ छ० १५ ।

21 The primary division of *laukika metres* into *जाति* and *जनम्* is based upon this distinction. One has a definite relation in the aggregate of *mātrās*, quite irrespective of the number or position of the syllables in the *paśā* or quadrants. The other takes into account, not only the number, but also the order of succession, of long and short syllables in successive quadrants.

22 *Mātra* has been rendered into English by the word quantity, and *लघु* and *गुरु*, by light and heavy respectively. A *गुरु* syllable is one that takes twice as much time, in its utterance, as a *लघु*. Light and heavy are words relative more to weight than to duration. The terms long and short are preferable, as appropriately expressive of that idea, and not opposed to common usage. Quantity may do for *mātra*. But in rendering such expressions as *एकमात्रक*, *द्विमात्रक* and *त्रिमात्रक* which define *लघु*, *गुरु* and *द्वुव* respectively, a syllabic unit, and double and treble syllabic-units seem to be more handy.

23 Each of the two primary divisions may be again divided into three sub-classes: the *jaṭis* (जात्य), into *āryas* (आर्या), *baṭṭāryas* (वैतादीर्यानि) and *mātrāsamakās* (मात्रासमकाणि), the *brāṭis* (ब्राणनि), into even, semi-even and uneven (ह्रस्वह्रस्वम विषममृ).

24 In describing the nature and character of the different measures included under these groups, I have adopted a plan somewhat different from that of our books, viz, a larger use of signs and symbols, instead of mere words.

25 This has many advantages. First, a symbolic is an universal language. Second, the eye comes to our help and relieves the memory of much of its burden. Third, it expedites very much the process of finding out the measure of any given verse, so much so, that a novice, just commencing his study

of Sanskrit, may, with its help, come to a conclusion in five minutes, where it would take a very long time for his learned teacher with his classical habit of using mnemonic rules. That this is no exaggeration will appear from the following illustration

26 Pingala describes eighty varieties in the *dryā* group. Later authors have not so fully gone into them, and have certainly added nothing towards their elucidation. In modern times the differentiation seems to have been altogether ignored, perhaps for want of a clear exposition.

27 The generic and specific characters of these varieties, embodied in the following definitions, are represented by graphic sketches in the sequel.

I The *a'rya* metres are composed of syllabic groups of four mātrās, i.e. one or other of the following five combinations —(a)—, (b) — —, (c) — — —, (d)— — —, and (e) — — — — (“अ समुद्रा गच्छ १”)

II An *a'rya* proper (fig. 1, ११ वृद्धे) has, in its first half, seven *ganās* and a *semi-gana*, or thirty syllabic units (mātrās) altogether (“अथ षड्विंशतिमा १”)

III An odd *gana* i.e. 1st, 3rd, 5th, or 7th, should never be a (c) — — — (“अथ षड्विंशतिमा १”)

IV The sixth *gana* must be either a (c) — — —, or an (e) — — — — (“अथ षड्विंशतिमा १”)

V The last half of the metre differs from the first, in the sixth *gana* alone, which is a single short syllable. Hence it has twenty-seven syllabic units in all.

VI When both halves have the character of the first half of an *a'rya* proper, the metre is called a *gati*, (fig. 1, ११ वृद्धे) (“अथ षड्विंशतिमा १”)

VII If both have the character of the second half of an *a'rya* proper, it is an *upagati* (fig. 2, ११ वृद्धे) (“अथ षड्विंशतिमा १”)

VIII If the character of an *a'rya* proper be reversed in the two halves, it is then called an *udgati*, (fig. 3, ११ वृद्धे) (“अथ षड्विंशतिमा १”)

IX When each half is composed of eight *ganās*, instead of seven and a half, i.e. of two and thirty mātrās instead of thirty, the metre is called an *a'rya-gati* (fig. 4, ११ वृद्धे) (“अथ षड्विंशतिमा १”)

X When these different metres have, in each half, a pause after the third *gana* or twelve syllabic units, they are distinguished as *pathya*. Of all *dryā* metres *pathyā* is the variety which is in most common usage. The pause is represented in the figures by the sign () (“अथ षड्विंशतिमा १”)

XI If there be no pause after twelve mātrās, in either or both halves, the metre is a *tipula*. (“अथ षड्विंशतिमा १”)

XII When the second and fourth *ganās*, in either or both halves, are amphibrachs (c) , and are each of them preceded and followed by a long syllable, the measure is a *chapala*, , , , , , , , , , , .

(“चपला द्वितीयचतुर्थी मध्ये जी ।”)

28 Thus with the sign of a pause () after 3 *ganās* in both halves, the five figures, indicated above, represent the five *pathyā* varieties of the five *āryā* families. With the sign, in the second half alone, each of them would be an *ādiviṣṭa* (आदिविष्टा) of its own family, in the first half alone, an *antyaviṣṭa* (अन्तर्विष्टा). Without the sign in either half, they would be all *mahaviṣṭa* of their own name (महाविष्टा). Thus we get a score of *āryā* forms.

29 By bringing the other variation (*chapala*) to bear upon them, we get three scores more. When it affects the first half alone, the metre is a *mukhachapala* (मुखचपला), when the second alone, it is a *jaghanachapala* (जघनचपला), when both are affected, it is a *mahachapala* (महाचपला). Here is a graphic delineation then of the eighty varieties of *āryā*s, described by Pingala and his commentator Halāyudha. (एतेषु सप्तति स्यात्पदादि च इहे इत्यम् ।)

30 The great commentator Halāyudha brings together all the *laukika* measures under three principal heads, *ganachhandah*, *matrachhandah* and *aksharachhandah*, गणच्छन्दो मात्रच्छन्दो अक्षरच्छन्दः. The list is also known as *vṛttam* (वृत्तम्). Metres, composed of syllabic groups of four units, come under his first head. They are the *aryas*. His second group comprises *vaitaliyas* and *mītrasamakās*. The third consists of the measures, that are regulated by the number of syllables in the different *pa'da* or quadrants.

31 Later authors (उत्तराचार, इन्दीमहरी &c) describe Halāyudha's first and second classes together under one designation, as *jāti* or *Mātrachhandah*.

32 But these different authors agree with each other in the arrangement of the *vṛttas*. They are the direct lineal descendants of *vedic* metres, and in the nomenclature of the more polished groups of this class, namely the even metres (समवृत्तानि), their ancestral generic names have been retained. Thus *gayatri*, *anushtup*, *pankti* (गायत्री, अनुष्टुप, पङ्क्ति &c.) are simply derivative names from the *vedic*, and, in the *laukika*, they signify no more than the number of syllables in a quadrant, *gayatri* meaning six, *ushnik* seven, *anushtup* eight &c.

33 This arrangement has no doubt the advantage of a ready reference of particular metres to definite groups, which renders the task of finding out the measure of a verse easier so far. But otherwise the classification is not free from objection.

34 Certainly it does not bring together measures that are closely allied to one another, but very often parts them far asunder. Take for instance the metres

described in ten simple classes (सुहा वर्गः) in the fourth part (चतुर्थोऽङ्कः) of this book. They are, in each group, so closely allied, that it is hard to distinguish one from another, except by counting the number of syllables in a quadrant. The measures, there grouped together, are, in the orthodox system placed each in a different chapter, and wide apart from one another. On the other hand it, more frequently than otherwise, puts most heterogeneous forms side by side. It altogether ignores the relationship between the *vrittās* and the *mātra-chhandas*. It aims at an exhaustive enumeration of particular metres rather than a comprehensive survey of generalised classes. It resembles the Horticulturist's assortment of beautiful and rare plants, rather than the Botanists' methodical study of the Vegetable Kingdom. It invariably leaves behind a remaining mass of indefinite and chaotic elements. The nomenclature too is both redundant and defective. Sometimes very different metres are called by one and the same name, at other times a single metrical form has more than one name given to it, by the same author, without even a hint of its being anywhere described by another name. Difference in the pause is in some cases a valid ground for a plural nomenclature, but not in all. It entails much waste of valuable time and energy on the part of the diligent student, and, as a necessary consequence, leads eventually to a neglect in the study of the subject itself.

35 There is a germ of classification in accordance with natural affinities in the older authors. Pingala enunciates with great felicity a couple of aphorisms as generic definitions (नित्ति समानी नित्ति प्रमाणी) for what, in the classical literature of the West, would be called Trochaic and Iambic measures respectively, consisting of alternate long and short syllables, the long taking precedence in the one, and the short in the other. But instead of carrying this analysis any further, he jumbled together all the remaining measures into one heterogeneous conglomeration, which he christened as *vidnam* (विदावतन्त्रम्). Though the illustrative examples in the commentary are all of eight syllables the author evidently

*The attempt is always futile. It gives rise to frequent contradictions and calls forth many an expression of apology from the authors. Halāyudha thus begins the description of particular *samavrittis* in the 6th chapter —

“न पर्यवस्येति वृत्तानां प्रसारमवसानिधि । पूर्वाचार्यैश्च वृत्तचिह्नं क्वचिदिदोष्यते ॥”

The eighth chapter (अष्टमोऽध्यायः) starts with the *śūtram* अष्टावृत्तं चतुष्टयम्. Then follows a description of eighteen individual metres placed in the same groups defined and explained in as much detail and illustrated with examples exactly in the same way, as in his two preceding chapters. They are explicitly called *gṛhās* or the undescribed nevertheless. At the end of the 8th chapter again there is left in the lumber room of *gṛhās* an indefinite and innumerable remainder “एवमादीनि वृत्तानि कीदृशं प्रसारितुं महाकविप्रयोगेषु न दृश्यन्ते । विशेष्यभ्रातृभावनानि शास्त्रकारैश्च नामनिर्देशं कृत्वा भोजनानि, तानि गद्या मध्येन वक्ष्यन्ते ।”

meant the definitions as of general application to a definite succession of syllables of different duration, irrespective of their number in a quadrant. For in his *Pra-kṛita* treatise, he has given a separate name (मन्त्रिका) to a trochaic metre of eight syllables (*vide infra* ६३ पृष्ठे), and in his Sanskrit treatise (मूलपद्य) there is another octosyllabic, described in the name of *chitrāpadā* (चित्रपदा), which has been indicated by his commentator Halāyudha in an unmistakable language, as one out of many forms of the conglomerate *viśānam* (*vide infra* ५८ पृष्ठे १५ पङ्क्तौ), moreover the selfsame word is used both in the general definition of a trochee, as well as in that of one of twenty syllables to which a separate name is given of course (स्थिति इत्यम्). Subsequent writers do not seem to comprehend even the object and scope of this generalisation as they have restricted the class names, *samāni*, *pramāni* and *viśānam* to metres of eight syllables only, and many of them quite unconsciously adopt also the particular octosyllabic names, as if they were meant for measures different from one another.

36 This principle of classification has been extended, in the fourth part of this book, to a wider range. The even metres (समश्चादि) are there divided into eleven groups, ten simple, and one mixed. Of the simple classes, two *samāni* and *pramāni* have been explained in the last paragraph. One, Spēndee of the West, consists of long syllables only, another, of short alone, and includes both Pyrrhic and Tribrach, three others consist, each, of one long and two short syllables, in different orders of succession, and correspond to Ānapēst (— — —), Amphibrach (— — —) and Dactyl (— — —), and the remaining three consist of the three permutations of one short and two long syllables (— — —, — — —, — — —) and appear to have no analogues in western literature. In the conformation of the mixed group, two uniformities seem to play an important part, namely, Combination and Equivalent Substitution.

37 By Combination is here meant a juxtaposition of syllabic groups of different denominations, instead of a mere repetition of one or other of them, as happens in the groups of metres described in the last para. The following measures may be adduced to illustrate this —

(1) चन्द्रमि, वृह = 6(—) + 2(—), (2) कमल = 5(—) + (— — —), (3) वृद्धा, मूलमिष्टदा = 6(—) + 3(—), (4) कमला = 8(—) + (—), (5) मिष्टमि, वृद्धा = 8(—) + 3(—), (6) अतिजगता, वृद्धा = 8(—) + (— — —) + 2(—), गोरी = 11(—) + 2(—), (7) प्रकृत्याम्, सुप्रविष्टम् = 12(—) + 2(—), (8) चक्रपदम् = (—) + 12(—) + (—), (9) अतिप्रकृत्याम् अन्धार्वा सादा and मणिगुणिकर = 14(—) + (—)

38 By Equivalent Substitution is meant an interchange of syllables, or of groups of syllables, of equal value in units of time. One long may, for instance, be replaced by two short syllables, or *vice versa*. One of the sylla

bic groups of four units (चतुश्चर्या) may replace another, and so may those of five units (पञ्चचर्या). An interchange may take place also in their order of succession, i. e. by mutual transposition. The following may be advanced, in the elucidation of this principle — A quadrant of श्लोकम् consists of four ānapestic feet. In श्लोकम् the two short syllables of its first foot are replaced by a long one, and in सुवर्ण, of the third foot also. In दीपकम् there is a long syllable in the place of two short ones in the last foot, and three Dactyls in lieu of its other three ānapestic feet. By changing the two short syllables of the 2nd dactylic of दीपकम् for a long one, we get चन्द्रमाला, if the long syllable of its 1st dactylic be replaced by two short ones, we get हानरसम्, if the two short ones of its second be replaced by a long one, and the long one of its third by two short ones, we get क्लृप्तकदम्बी. If its first long syllable be replaced by two short, and the two short ones of its second foot by a long one, we get अनवसिता, and so on.

39 These natural groups include not only the *vrsttas*, but the *mātrāchhandahs* too. The abrupt separation of the artificial divisions disappear, and their mutual correlation and family affinities come more and more *en evidence*. It would appear then, that there is no radical difference in the essential principle of harmony, that one class gradually merges into another, and that many a measure may, with equal propriety, be grouped with the *vrsttas* as much as with the *mātrāchhandahs*. Besides it would be possible then to explain the structure of many an irregular form of versification, met with in literature, that have now apparently no place in any of the classes or divisions of our metrical authors. A number of these anomalous forms have been grouped together in a separate chapter (च४) of the 1st part of this book, characterised with definitions, and illustrated by examples, culled from the Mahābhāratam, the Bhāgavatam and the Gita Govinda of Jayadeva. A few more from the Bhāgavatam are explained by the principle of equivalent substitution in pp. 115 and 116.

40 A little more analysis of any of these irregular forms will throw further light on the subject, and enable us to recognise, in their component parts, many an old acquaintance of the *vrsttam* as well as of the *mātrāchhandah* class. The following from Jayadeva for instance —

- (क) “प्रसन्नपयोधिजने हतवानसि वेदम् । निहितवस्त्रिपतितनवेदम् ॥ १ ॥ (उ)
 ,, चितिरनिविपुलतरे तव विठसि वृत्ते । भरविषरपकविषयकरिठे ॥ २ ॥ ,,
 ,, वसति दम्भशिल्परे चरथी तव लया । श्रमिनि कलङ्कमिव निमग्न ॥ ३ ॥ ,,
 ,, तव करकमलवरे ललितदधुनयाम् । दलितद्विरव्यक्तपु तनुवृद्धम् ॥ ४ ॥ ,,
 ,, हस्तदलि विजयके बलिमदधुनयाम् । यदमलनीरजनिमग्नपावने ॥ ५ ॥ ,,
 ,, अविदधधिवद ललितपत्रतपायम् । लययसि पयसि श्रमिन्मग्नयाम् ॥ ६ ॥ ,,

- (क) वितरसि दिद्भु रये दिवपतिकमनीयम् । दश्मसुभोविनि रमणीयम् ॥ ७ ॥ (ख)
 = वदसि वयुषि विशदे वसन नन्दामम् । हृन्महविमीतिमिवितयमुनाम् ॥ ८ ॥
 ,, दिन्दसि यजनिचेरहृन्नुविनाम् । सद्दवदयदमिपपुपाहम् ॥ ९ ॥
 ,, खेच्छनिवदनिघने कलसि करवालम् । धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥ १० ॥
 = श्रीपदेनकवरिदमुदितमुदारम् । मधु मुनद मुसुद भवसारम् ॥ ११ ॥ १४० ॥

Is this *aria* of Jayadeva a metrical composition, or is it not? The sweetness of its cadence, and the regularity of its periods would at once indicate its place there, perhaps not an obscure one either. But where is it to be placed? It is not a *मन्त्रमम्*, neither an *अदसम्*, nor a *त्रिपमम्*, for it has no syllabic uniformity whatever, either in number, or in uniform sequence. Is it a *काति*? It is not an *काति* of any kind, neither a *वैताद्यीयम्*, nor any of its varieties. It cannot be classed with any of the *मात्रावसकाणि*. Thus then it is excluded one by one from all the groups of measures, described in books. But still the ear would demur to keep it out of the pale of metrical literature. Its metrical character may however be defined thus: twenty *mātras* in the 1st half, with a *cæsural pause* after the 10th, besides the terminal, and sixteen in the 2nd half. There is a *rhyming harmony* also in all the stanzas. It would thus be an additional *मात्राच्छन्दः*, and has been so described in (१९ वृह) this book. Again of the 1st halves (क), 'मन्दपगतपाप' (६), 'दिवपतिकमनीय' (७), 'कलसि करवाल' (१०), and 'ददुदितमुदारम्' (११) are *चतुष्टुमि तुह*, and 'चितिरतिविपुञ्जरी' (९), 'वदसि दशमशिखरी' (८), 'नव कर कलसदरी' (७), and 'वदसि वयुषि विशदे' (६), are 'हृन्महा सन्ना (*ends ante para 37*)'. The 2nd halves (ख) are all *mātrāsamakās* of one kind or other, with the exception of the 10th which differs from them by a shade: moreover १, २ ७ and ११ are *मग्न्या तानरनम्* (*vide ante para 38*) ३ is *चितिश्रवणी चरु*, and ४ ॥ ११ *मग्न्या सुपविनम्* (*para 37*). It would be easy enough to carry this analysis still further, and to show, in the structure of the verses, a composition or juxtaposition of single, double, or treble syllabic groups, variously transformed by substitution of equivalent syllables, as enunciated in paras 37 and 38.

41 It does not appear that, there has been any real progress in the study of metrical forms, since the days of Pingala. Recent authors seem to have devoted their attention entirely to a description or definition of their characters in compact mnemonic verses, and modern scholars have to spend a deal of time and energy in committing these to memory. The nice little book *श्रुतशास्त्र*, ascribed to Kaṭhidaśa has many advantages in this respect, and is very generally resorted to: it is very problematical, however, if such an imperfect and defective rudimentary work had ever issued from the immortal pen of the Greatest of Poets. It is evident on the other hand that much of what was known in the age of Pingala has been subsequently misunderstood, or not understood by many of his successors. This has occurred, for instance, in some processes of calcula-

tion, as will appear from the examples given below : Pingala brought Arithmetical rules, akin to the laws of Variation and Permutation, Combination and Progression, to bear upon the subject. Later authors, as a rule, pass over this portion perhaps from a deficiency in their knowledge of Arithmetic. It is of a piece with the general decline of Society, observable in the past history of our country, in most departments of Knowledge and Art.

42 To calculate the possible number of even metres (समवृत्तानि) in a group, with a given number of syllables in a quadrant, is simply to find out their Permutations and Variations. The Variations throughout are two only—long and short in the present case, and their Permutations fall into a Geometrical Series. For it is evident that, of Mono syllabic measures, there cannot possibly be more than two, one a long, and the other a short syllable, and that Dissyllabics cannot exceed four, both long in one, both short in another, a long and a short and a short and a long in the other two. It may be shown in a similar way, that a trisyllabic group cannot have more than eight forms. The series goes on increasing at each stage by a multiple of two, and could be thus formulated : a group of m syllables has 2^m for its limit of even metres.

43 The method of Pingala is substantially the same. Here are his aphorisms —

1 “द्विकौ ग्लौ ।”

1 ग } monosyllabics are
2 ख } two = 2^1

2 “मिश्रौ च ।”

ग } ख } $\left\{ \begin{array}{l} 1 \text{ गग} \\ 2 \text{ लग} \\ 3 \text{ गख} \\ 4 \text{ लख} \end{array} \right.$ Dys
ख } ख } syllabics are
four = 2^2

3 “पृथग्ला मिश्राः ।”

4 “वसवस्त्रिकाः ।”

“तेन षोडशचतुस्का द्वाविंशत्-
पञ्चका भवन्ति । एवं चतु पष्टि-
र्गायत्रीसमहत्तानि सर्वगुरुलघु-
दास्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तर
सुप्तिगादीनामेकैकाक्षराधिक्यादि-
अष्टार्यमिदं सूत्रम् ।” इ० ।

गग } खग } $\left\{ \begin{array}{l} 1 \text{ गगग} \\ 2 \text{ लगग} \\ 3 \text{ गगख} \\ 4 \text{ लगख} \\ 5 \text{ गगल} \\ 6 \text{ लगल} \\ 7 \text{ गखल} \\ 8 \text{ लखल} \end{array} \right.$ Trisyl
labics are
eight = 2^3

In a similar way, Tetrasyllabics are sixteen = 2^4 , Penta-syllabics two and thirty = 2^5 , Hexasyllabics (षड्वक्त्रै, sixty-four = 2^6 , Septasyllabics (सप्तवक्त्रै), 128 = 2^7 , and so on.

44 The semi-even (षड्वचन) are those in which alternate quadrants (पारा) are alike, but the odds differ from the even, uneven (विषम) those in which the quadrants are all dissimilar. Combinations of even metres, taken two at a time, would give the number of semi-even. The aphorisms of Pingala are "समसाप्तकृत कृतमर्द्धसमम् विषमञ्च, रागद्वयम् ।" Transformed into a modern formula, it would be, in a group of m syllables, the limit of semi-even metres is, $(2^m)^2 - 2^m = 2^{2m} - 2^m$, of uneven, $(2^{2m})^2 - 2^{2m} = 2^{4m} - 2^{2m}$.

45 The same method is applicable to other cases, as for instance in the calculation of the possible number of hybrids (उपजातयः), and of the varieties in each of the *āryā* families. The hybrids are analogous to the semi-even and uneven metres of a monosyllabic group, in as much as the variation affects a single syllable, the first, others remaining constant. Thus the limit of semi even hybrids is $2^2 - 2$, or $4 - 2 = 2$, of uneven $2^4 - 2^2$, or $16 - 4 = 12$ altogether $12 + 2 = 14$. The two halves in each of the *āryā* families, when affected by one variation (पञ्च) give four varieties, $4 = 2^2$, a second variation (षड्वचन), superadded to this evolves sixteen, $(2^2)^2 = 4^2 = 16$ altogether in the five families, $16 \times 5 = 80$.

46 Two other processes of Pingala may be taken together, viz., (a) "नटवृत्तपरिचयनायम्" : i.e. to find out the form of versification that would correspond to a given number in the series (प्रकारः), and (b) "वृत्तवृत्तापरिचयनायम्" : i.e. to allocate a given form of versification in its proper place in the series. From para 43 (ante) it is evident that, the 1st syllable in odd numbers of the series is always long, but short in even numbers, that the 2nd syllable in odd couples is long, in even short, that the 3rd syllable in odd quadruple groups is always long but short in even ones, that similarly the 4th syllable would be long in odd groups taken eight at a time, but short in even groups and so on. From this clue it would be easy enough to work out both the operations (a and b) of Pingala. His formulæ, somewhat different however, are enunciated in the aphorisms, 'सङ्गे । सैके गु । प्रतिस्तीमश्रुष दिवायम् । वतीत्येकं जज्ञात । रिरङ्गे । ऋपे मयम् । दि श्रुत्वे । तावदङ्गे नङ्गुचितम् ।"

47 Some classical poets were not satisfied with the rhythm of *Samagrīttas* even, which are at the best, but excellent forms of blank verse. They topped it over with various kinds of rhyme, which in Sanskrit goes by the name of *Yamaka*. There are some really good poems in it, such as पञ्चादयकायम्, पञ्चपेरजत यमककाव्यम्, यमकयुक्तके २४, ६६, अमृतरं यद्वाप्युक्तके ७, ४, ११, नीतिमतके ४८, ११, २२, ३०, शङ्कराचार्यस्य मीढमुद्गर and आनन्दलक्ष्मी ८८, ८२, ८३, १०१, १०३. यथदासकृते विदग्धमुखमणने प्रथमे परिच्छेदे ५, १०, जयदेवकृती गीतगीविन्द, चौरपञ्चाशिका, भारतचन्द्रकृत गाथाटकम्, alternate rhyme विदग्धमुखमणने प्र० प० १, last three quadrants rhyme in सवैर परिच्छेदे ७ ।

48 Ingenuity in the art of metrical composition has been displayed by

some poets in the various forms of *चित्रकाव्यम्*, to an extent, that has never been approached, perhaps, in any other language. For instance, a poem of 36 stanzas (रामकृष्णकृतं विश्वोक्ताव्यम्) each to read exactly the same from right to left, as from left to right, is a marvellous feat indeed. This is not the limit of their skill, however. The following stanzas read the same in every direction, from right to left, as left to right, and from top to bottom, and back again, some in diagonals and some zigzag as well. (भारती १५३-१५। भाष्य १८३-१०, १८, ७२, ४६।)

“दे वा का नि नि का वा दे
वा हि का ख ख का हि वा ।
का कारे भ भ रे का का
नि ख भ व्य व्य भ ख नि ॥”
“सा खे ना ग म ना र ङी
र खे ना सी द ना र ता ।
ता र ना द ज ना म त
धी र ना ग म ना म या ॥”

“स का र ना ना र का म
का य सा द द सा य का ।
र सा ह वा वा ह सा र
ना द वा द द वा द ना ॥”
“श मी क म ति के ने हे
भी ता न न्द स्य ना श ने ।
क न स काम खे ना के
म न्द काम क म स्य ति ॥”

“म ह स्ते वि क स ह्य न सा ध ने ऽप्य वि पा दि भि ।

व ह पि वि क स ह्य न यु ध मा प्य वि पा णि भिः ॥”

49 Modern Indian Vernaculars have borrowed their metrical types from Classical Sanskrit, and have altered and adapted them, each according to its capacity, and to the genius of its authors. Rhyme has been adopted in Bengali, and very much amplified. The equisyllabic character of the several verses in a stanza has been also preserved in most of its measures. In this there is great resemblance to the Vedic *drshas*, in as much as there is no restriction of long and short in either the Vedic or the Bengali measures. The latter rhyme, however, while the former do not. Blank verse was ushered into existence in the Bengali language by the late M. M. S. Datta in a very attractive style, but it has not as yet thrived very well.

50 The uniform sequence of syllables of like quantity—the very essence of *samavritam*—was successfully introduced into Bengali by Bhāratāchandra, in a few beautiful specimens, such as *सुजङ्गमदात*, *तीर्थक* and *नृक्षक*. The following examples, one of each, are taken from his *chef d'œuvre*, *Annadāṃgala*

“महये महये हले छूट शनि । दहकाई हीरू डेहे जर्जराय ।
हले डेहका डेहका नलि छूट । महोकाय डेहका डाल विगुनी ।
हले डाकिनी पोकिनी पोह केने । हले न धिनी गेकिनी मूरू केने ।

The last is more Sanskrit than Bengali. All of them have the characteristics of the Sanskrit metres, and, in addition to this, they rhyme like the ordinary Bengali measure, called *Paydra*. It may be observed also, that all the three measures are formed of multiples of simple syllabic combinations, & they fall into one or other of the ten simple groups (दशगुण) mentioned before (para 36). The capacity of the Bengali language however has not as yet developed to such an extent, as to admit of the infinite changes of inflexion, affixes and prefixes, by which mainly the uniform sequence of long and short syllables is brought about in the Sanskrit, in such a variety. Our *paydra* and *tripadi* have their prototypes in the *yamakakāvyam* of the Sanskrit poets, which they resemble in rhyming and equisyllabic characters, but not in the sequence of syllables of like quantity.

ERRATA ET CORRIGENDA

पारिभाषिकशब्दाः ।

१ । संख्यावाचकाः । (संसृते प्राकृते च) ।

विषयस्या	शिश्वी ।
चतुरस्रस्या	समुद्र, वेद युग, वर्षे अन्वि ।
पञ्चम् ,	इन्द्रियाणि, भूतानि, ऋत, खम्, इषु, अन्वि ।
षष्ठम् ,	कृतु, रस, सर्वं गुह्यवत्तम् ।
सप्तम् ,	स्वरा, ऋषि वर्णा गीताणि अन्वा, लोका ।
अष्टम् ,	वसु, गायत्री, करी, ऋषी ।
नवम् ,	यद्, रज्ज्याणि, ख छिद्रम् ।
दशम् ,	दिक्, विराट् अष्ट ।
एकादशम् ,	वद्रा, विष्टुप् ।
द्वादशम् ,	आदित्या जयती, मास, इत ।
चतुर्दशम् ,	मनु, सुवर्णम् ।

२ । सामानावाचकाः । (प्राकृते) ।

माता	कक्षा ।
गुरु	चामरं, द्वार मण्डिगुह्य वलय कङ्कणम् ।
खड्ग	मय, ऋत, मल्य, अर्गल, काङ्कल खड्ग ।
गुरुवर्य	कथ, कुलीपुत्र ।
लघुवर्य	सुप्रिय ।
गुरुलघू	गुरुम् ।
लघुगुरु	गुरु, भग्न ।

३ । गुणवाचकाः । (प्राकृते) ।

चतुर्लक्षम्	विष, विजयवर ।
पञ्चलक्षम्	पापगण ।
जगत्	भूपति, पयोधर, पदातिक ।
रजत्	योधनय, कीदल, सुपथ ।
भगत्	चरण ।
तगत्	आमावतार ।
मगत्	दस, चरतत् ।
नगत्	भरणम् ।

छन्दःसारसंग्रहः ।

तुङ्गाभ्रपतिता भापो निम्नखातगता अपि ।

प्रयोजनानुसारेण ददत्यखिलमङ्गलम् ॥१॥

किमाद्यर्थं कदाचित्तु सुप्रतिष्ठन्नस्य च ।

महोपदेशवाचोहि चर्यैरत्रघनेन वा ॥२॥

इमामाशामुपायित्य छन्दःसङ्कलनव्रतम् ।

चरितुं चेष्टते मूढो घोषः श्रीचन्द्रमोहनः ॥३॥

“वागर्थ्याविवमभ्युक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”

सम्यगवदत् कान्तिदामः, ‘वागर्थ्याविवमभ्युक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ’ इति । यथा पार्वतीपरमेश्वरौ मित्यसहवर्तिनी, तथा शब्दार्थावपि । तथापि शाक्तः शक्तिमेवोपास्ते, शैवः शिवञ्च । एवं काव्येऽपि शब्दार्थयोर्गुण-दोषादीनां प्रत्यक् समालोचना युज्यते ।

अनुप्रासयमकादयः शब्दालङ्कारा गद्ये पद्ये च प्रयोक्तव्याः, इत्येऽपि तुल्यशोभाजनकत्वात् । छन्दस्तु पद्यस्य विशेषलक्षणम् । छन्दसि हि काल-परिमितान्येव वर्णानि प्रयुज्यन्ते । नैवं गद्ये ।

अर्थगुणेषु प्रसादो हि मुख्यः । यदि वाक्यार्थं पाठकाः सम्यक् नोपल-भेरन्, तदा ग्रन्थकारस्य प्रयासो व्यर्थः स्यात् । नहि तेषु पाठकानां चित्ता-कर्षणं न्यूनम् । पाठकानां चित्ताभिनिवेशं विना लेखकस्योद्देश्यं न सिध्यति । रचनाप्रभावेण यदि पाठकानां मनः समाकृष्टं स्यात्, तदैव लेखकप्रयत्नस्य मुख्योद्देश्यसाधनं भवेत् ।

सामान्यत किमुद्दिश्य लेखका प्रवर्तन्ते ? पाठकानां चित्तविनोदनं मन समुन्नतिसाधनं वा तदुभयं वेति ।

मनोऽनुरञ्जनं मन समुन्नतिसाधनादीनां निदानभूता बहवो गुणा काव्ये स्वस्वाधिकपरिमाणा दृश्यन्ते । तेषामन्यतमोगुणं चित्रप्रकाशः । पाठकानां चित्तपटे लेखको यच्चित्रं प्रकटयति, तत् यावत्परिमितं परिस्फुटमाकर्षकञ्च भवेत्, तावन्मित्रमेव लिपे स्थायि फलं निष्पद्यते । तस्मिच्चित्रे यदि प्रकृते किञ्चन गूढरहस्यं निहितं स्यात्, काव्यचिन्नीतिवाक्यस्य जीवन्मूर्तिर्या दृश्येत, तर्हि नूनं पाठकानां चित्तोत्कर्षसाधनं सम्भाव्यते । तत्र यदा मनीषुर किञ्चन दृश्यमङ्कितं स्यात्, तदा कथं न पाठकानां चित्तविनोदनं भवेत् । चित्रकरस्तूलिकया वर्णकैश्च यथा पटं रञ्जयति, तथैव कवि कल्पनया नानाविधै रसैश्च स्तुतं काव्यं भूययति । पटाङ्कितचित्रस्य चिरोद्भासाय यथा तैलमिश्रितो वर्णकः प्रयुज्यते, तथैव सुललितं छन्दः काव्यस्येति शम् ।

छन्दः परिज्ञानप्रयोजने इदं न्युतिवचनम् ।—

‘यो ह वा अविदितापेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्चयति, गर्तं वा पश्यते प्र वा मीयते पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य च्छन्दासि भवन्त्यथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद मर्त्यमाशुदेति श्रेयान् भवत्ययातयामान्यस्य च्छन्दासि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ।’ इत्यापेयब्राह्मणम् । १ प्र० १ ।

प्रथमोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

परिभाषा ।

अनीलपुन्यसहितः ।

१ । पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्	पि० इति सङ्केतः ।
२ । पिङ्गलस्य प्राकृतच्छन्दोपन्यः	प्रा० ।
३ । इत्यायुधकृता मृतसस्त्रीवन्धाख्या हृत्तिः			ह० ।
४ । कालिदासविरचितः श्रुतबोधः	श्रु० ।
५ । केदारभट्टविरचितं वृत्तरत्नाकरम्	के० ।
६ । नारायणभट्टकृता तट्टोका	ना० ।
७ । वृत्तरत्नाकर-परिमिटम्	परि० ।
८ । गङ्गादाससूरिविरचिता छन्दोमञ्जरी			ग० ।

“१ । धी ग्री स्त्री म् ।	२ । व रा सा य् ।
३ । का गु ङा र् ।	४ । व सु धा स् ।
५ । सा ते क्त त् ।	६ । क दा स ज् ।
७ । किं व द भ् ।	८ । न इ स न् ।
९ । श ल् ।	१० । गन्ते ।
११ । भ्रादिपरः ।	१२ । हे ।
१३ । ली सः ।” इति पि० ।*	

* प्रथमाष्ट-भूतायां व्याख्या पञ्चमश्लोके साहित्यिक-वैद्यायु संख्यानुसारिण इत्यस्या, अथ इत्यायुध इतिरागवसादिरीकृता ।

“८ । गृह्यहणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य नकारसंज्ञा भवति । ल शब्दस्य लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते ।

१० । ऋस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते गृ इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् ।

११ । व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ऋस्वस्य अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वा-मूलीयोपध्वानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञातिदिश्यते ।

१२ । हिमात्रस्य दीर्घस्य गकारमञ्चा क्रियते ।

१३ । स गकारो हिमात्रो ह्यौ लघू कृत्वा गणनीयः ।” इति ६० ।

१४ । “लः समुद्रा गणः । १५ । गौ गन्तमध्यादि-र्लक्ष्य ।” पि० ।

“१४ । चतुर्णां लकाराणां गणः इत्येषा संज्ञा विधीयते ।

“१५ । स हि गणः कदाचिद् गुरुद्वयेन भवति, कदाचिदन्येनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन, कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः ।” ६० ।

२ । “म्यरस्तजभगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।

समम्नं वाङ्मयं ध्यात्तं तैस्तोक्त्रमिव विष्णुना ॥

सर्वगो भो मुखान्तर्लो यरावन्तगली सती ।

मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्तिकाः ॥

* * * *

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणायतुर्नघूपेताः पक्षार्यादिषु संस्थिताः ।

सानुस्वारो विमर्गान्तो दीर्घो यक्षपरस्य यः ।

वा पादान्ते त्वमो गुरुर्ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको नघुः ।” के० ।

३ । “संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंमियम् ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन ।
एकमात्रो भवेद्भ्रूवो द्विमात्रो दीर्घं उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनश्चादिमात्रकम् ॥” यु० ।

४ । “मस्तिगुरुन्निनवुय नकारो भाट्टिगुरुः पुनरादिलघुर्य ।
जो गुरुमध्यगतो र समध्यः सोऽन्तगुरुः कयितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारश्च लकारो लघुरेकाकः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संख्यानं दर्शयते यथा ॥” ग० ।

५ । अत्रोक्ताः संज्ञा रेखाभिर्दर्शिताः ।—

गृ=ऊर्ध्वः=॥=—, एकमात्रक । ग्=गुरुः=ली=—, द्विमात्रकः ।

१ । म्=— — —

२ । य्=— — —

३ । र्=— — —

४ । स्=— — —

५ । त्=— — —

६ । ज्=— — —

७ । भ्=— — —

८ । न्=— — —

एतेऽष्टौ गणान्निकाः ।

१५ । गौ=— —, गन्त=स=— — —, समध्य=ज=— — —,
गादि=भ=— — —, ना=नी=— — — ।

एते पञ्चकायतुष्कना गणाः ।

यतिः=विच्छेदः=विरामः=(ः) ।

६ । “यतिर्विच्छेदः ।” पि० ।

“यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।

समुद्रादि पदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

कचिच्च पदमधोऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥

पूर्व्वान्तवत् स्वरः सन्तौ कचिदेव परादिवत् ।
 द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यनादेशः परादिवत् ॥
 नित्यं प्राक् पदसम्बन्धाद्यादयः प्राक्पदान्तवत् ।
 परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥”

इति यत्युपदेशोपनिषद् । ६०

७ । छन्दोद्विविधं—वैदिकं लौकिकञ्च ।
 अत्र लौकिकमेव सङ्कलितम् ।

८ । “आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।
 तृतीयमक्षरच्छन्दः—छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥
 आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।
 वैताल्यादिचूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥
 समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ।” इ० ।

९ । अपिच, “पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
 वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राङ्गता भवेत् ॥” ग० ।

१० । “पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।
 मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तादिह कथ्यते ॥” की० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथार्थाधिकारः ।

१ । “स्वरा अईञ्चाय्यैर्हम् । २ । अवायुङ् न ल् ।
३ । पष्ठोज् । ४ । नौ वा । ५ । नौ चेत् पदं द्वितीयादि ।
६ । सप्तमः प्रथमादि । ७ । अन्ये पञ्चमः । ८ । पष्ठश्च ल् ।”
पि० ।

“लघ्नैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विपरीतः ।

पष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमैर्हं नियतमार्यायाः ॥

(५) पष्ठे द्वितीयलात् परके न् सुखलाश्च सयतिपदनियमः । (६)

(७) चरमैर्हं पञ्चमके तस्मादिह भवति पष्ठो सः ॥” के० ।

५ । “तथैव पष्ठस्य चतुर्लघ्वीर्गणस्य द्वितीयलघ्वीः पूर्वं प्रथमलघ्वन्तं
सयतिपदनियमः ।

६ । “परके ‘सप्तमः’ । सप्तमके चतुर्लघ्वी कृते सति, सुखलात् सप्तमस्य
प्रथमलघ्वीः पूर्वं पठगणान्ते सयतिपदं नियम्यते ।

७ । “द्वितीयेर्हं पञ्चमके न् चतुर्लघ्वी तस्मात्पुखलघ्वीः पूर्वम्,
अर्याश्चतुर्यान्ते पदं समाम्यते, इत्यनुपज्ञेन पूर्वपदाध्याहारेण योज्यम् ।” ना० ।

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा द्वितीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश भार्या ॥” शु० ।

२ । “त्रिषु गणेषु पादः पठ्याद्ये च ।” पि० ।

द्वादशमात्रासु यतिरिति ।

३ । “विपुलाऽन्या ।” पि० ।

विपुलास्त्रिस्र आद्यन्तोभयपूर्विकाः । यत्र प्रथमाहं द्वादशमात्रासु
यतिर्न भवति, अन्येऽहं तु भवति, साट्टिविपुला, विपर्यस्तान्धविपुला ।
उभयाहंयोर्द्वादशमात्रासु यत्र यतिर्न भवति सोभयविपुलेति ।

४ । “चपला द्वितीयचतुर्थौ र्मध्ये जौ ।” पि० ।

“द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरु भवतः, प्रथमयान्तगुरुः (— — —),
तृतीयो द्विगुरुः (— —), पञ्चमयादिगुरुः (— — —), शेषं यथा-
प्राप्तम् । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सार्था चपला
नाम ।”

इ० ।

नेयं रेखाप्रदर्शनी सूत्रसम्भ्रता, अपरन्तु उदाहरणविरुद्धा ।*

“विपुलापूर्विकं महाचपलोदाहरणम् ।

१ २ज ३ ४ज ५* ६ज ७
चिबुके कपोल-देगेऽपि कूपिका इत्येते स्मिन्ने यस्याः ।

२ज ४ज ५* ६ ७
विपुलान्वयप्रसूतापि जायते सा महाचपला ॥” इ० ।

अत्र प्रथमपञ्चमयोर्गणयोर्विकल्पः समोचीनो मन्यते । प्रथमस्य
(— — —) वा (— —), पञ्चमस्य (— — —) वा (— —) चेति ।

५ । “पूर्व्ये सुखपूर्व्या । जघनपूर्वेतरत्र ।

उभयोर्महाचपला ।” पि० ।

यस्याः प्रथमाहं एव चपलालक्षणं भवति नान्ये, सा सुखचपला,
विपर्यस्ता जघनचपला । यस्या उभयोरहंयोश्चपलालक्षणं भवति, सा आर्या
महाचपला नाम ।

६ । “एकैव भवति यस्या विपुलास्त्रिस्रस्ततयतस्वस्ताः ।

चपलाभेदेऽस्मिभिरपि भिन्ना, इति पाङ्गार्याः स्युः ॥

गीतिचतुष्टयमित्यं प्रत्येकं पाङ्गप्रकारं स्यात् ।

माकण्यनार्याणामगीतिरपि भेदाः स्युः ॥” इ० ।

पार्थ्याच्छन्दोभेदोक्तिः ।

सप्त चतुष्कन गणाः ।

	१ म०	२ म०	३ म०	४ म०	५ म०	६ म०	७ म०	८ म०	९ म०
१ ।	पाद्याहे		()			मृ. मृ.	वा		१०
	चन्दाहे		()			मृ.			१०
२ ।	पा०	— — — —	()	— — — —		मृ. मृ.	वा		१०
	च०		()			मृ.			१०
३ ।	पा०		()			मृ. मृ.	वा		१०
	च०	— — — —	()	— — — —		मृ.			१०
४ ।	पा०	— — — —	()	— — — —		मृ. मृ.	वा		१०
	च०	— — — —	()	— — — —		मृ.			१०

१ । पार्थ्याः ।

२ । मुखचपना पार्थ्याः ।

३ । जघनचपना पार्थ्याः ।

४ । मूढाचपना पार्थ्याः ।

उदाहरणं यथा : आतामाद्याहे म्दिनामि (१) इति चित्रानि र्द्वन्द्वोदरम्, तदा मृ. मृ. पादि विपुला वा
 चवा इवारा मरुदुपदा (२) पादि विपुलायां, (३) पादि विपुला मुखचपनायां, (४) पादि विपुला जघन
 चपनायां, (५) पादि विपुला मूढाचपनायां चिह्नं । तदन्तु चन्दाहे म्दिनामि इति चित्रावपदेन चन्दा
 विपुलायाचवा इवारा मरुदु । चन्दाहे () इति चित्रानि र्द्वन्द्वोदरम्, तदा मृ. मृ. विपुलायाचवा
 मरुदु । उदाहरणं यथा : आतामाद्याहे म्दिनामि ।

गीतिः ।

“आद्यार्द्धसमा गीतिः ।” पि० ।

“एतदुक्तं भवति द्वितीयेऽप्यर्द्धे षष्ठो गणो जकारो नू वा कर्त्तव्यः ।” ह० ।

“आर्या-पूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।

छन्दोविदस्तदानीं गीतिं तामसृतवाणि भाषन्ते ॥” शु० ।

यदुक्तमार्या प्रकरणे तत् सर्वमपि यत्नयन् । तेन हि गीतिरपि बीजस्य भेदा न्नु ।

उपगीतिः ।

“अन्त्येनोपगीतिः ।” पि० ।

“अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः, सा आर्या उपगीतिर्नाम ।” ह० ।

“आर्यान्तरार्द्ध-तुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तं चेत् ।

कामिनि तामुपगीतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः ॥” शु० ।

पूर्वदर्द्धेन आद्येन एतस्या अपि बीजस्य भेदा विन्यष्टा ।

उद्गीतिः ।

“उत्क्रमेणोद्गीतिः ।” पि० ।

“आद्यमन्त्यं भवत्यर्द्धमन्त्यमादौ, सा उद्गीतिर्नामार्या ।” ह० ।

अस्या बीजस्य भेदा पूर्वमिरीक्ता ।

आर्यागीतिः ।

“अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः ।” पि० ।

“अष्टमोऽपि गणयतुर्मात्रको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाद्द्वितीयमप्यर्द्धं तादृगमेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव नान्यकारः । अर्द्ध-

इति वर्त्तमाने पुनरक्षेपहृणाद् गण्यहृणाश्च इयमपि पथ्यादि-लक्षण-पूर्विका
आर्यागीतिः ।” इ० ।

तथादेव षोडश भेदा निर्दिष्टा ।

मेत चतुष्कल गणाः ।

		१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१ ।	आद्याहृ			()				म्, षो वा					२०
	अस्याहृ			()				म्, षो वा					२०
२ ।	आ०			()				म्					२०
	अ०			()				म्					२०
३ ।	आ०			()				म्					२०
	अ०			()				म्, षो वा					२०

षट्-चतुष्कल-गणाः ।

		१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
४ ।	आ०			()				म्, षो वा					२१
	अ०			()				म्, षो वा					२१

१ । पथ्यागीतिः ।

२ । पथ्योपगीतिः ।

३ । पथ्योद्गीतिः ।

४ । पथ्यार्यागीतिः ।

अत्र कीति-चतुष्टयाणां प्रत्येकं पथ्या रूपं साहित्यिक विभेदं दर्शितम् । आर्यांवाः पथ्या इत्यं शेषे
परिचयेने षोडश विधं दर्शितं, ते पथ्यविभेदेन कीति चतुष्टयाणां प्रत्येकं रूपं षोडश विधं कीदृश्यम् ।

आर्याभेदानामुदाहरणानि ।

१ । पय्यायाः ।

(क) यत् चतुर्लुपं षष्ठमप्यस्य प्रथमलघुत्वं यति ।

“मणिवन्धनतो गलितं (:) संक्रान्तीशीरः(ः)परिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे (:) मृणाल-वलये स्थितं पुरतः ॥

सुभग-सलिलावगाहाः (:) पाटल-संसर्गः(ः)सुरमिवनवाताः ।

प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा (:) दिवसाः परिणाम-रमणीयाः ॥” शकु० ।

“स्तन-युगमयु-स्नातं (:) समीपतरवर्त्तिः(ः)हृदय-शोकार्त्तः ।

चरति विमुक्ताद्वारे (:) व्रतमिव भवती रिपुस्त्रीणाम् ॥” कादम्बरी ।

“मृग-मीन-सज्जनानां (:) दृष्ट-जल-सन्तोषः(ः)विहित-वृत्तीनाम् ।

लुब्धक-धीवर-पिशुना (:) निष्कारण-वैरिणी जगति ॥

यदधेतनोऽपि पादैः (:) स्रष्टः प्रज्वलतिः(ः)सवितुरतिक्रान्तः ।

तत्तेजसी पुरुषः (:) परकृत-निरुक्तद्वयं सहते ॥” भर्तृहरिः ।

“परिणत-कठोर-पुष्करः(ः)गर्भच्छदपीनः(ः)मसृण-सुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्र-चन्दन (:) निखन्दजङ्गस्ताव स्पर्शः ॥” भवभूतिः ।

(ख) षष्ठी गती मध्यगुरुः ।

“रम्यास्तपोधनानां(ः)प्रतिहत-विघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद् भुजो मे (:) रचति मीर्वीकिणाङ्गं इति ॥

आपरितीपाद्दिदुषां (:) न साधु मन्ये प्रयोग-विज्ञानम् ।

यत्नवदपि गिञ्चितानां(ः)सात्त्विकप्रत्ययं चेतः ॥

कः पौरवे वसुमती (:) शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं (:) सुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥” शकु० ।

“क्षिमापि रोहति तरुः (:) क्षीणोऽप्युपचीयते पुनर्यन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः (:) सन्तप्यन्ते न ते विपदा ॥

अप्रिय-वचन-टरिष्टैः (:) प्रिय-वचनाख्यैः चदार-परितुष्टैः ।
 पर-परिवाद-निवृत्तैः (:) क्वचित् क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥” भर्तृहरिः ।
 “प्रसरति गगन-विश्वे (:) विहित-विलम्बे च माधवे विपुला ।
 विरचित विविध-विन्नापं (:) सा परितापं चकारोच्चैः ॥” गी० गी० ।

२ । आदिविपुलायाः ।

“स्निग्ध-च्छाया-लावण्य-लेपिनी किञ्चिदवनत-प्राया ।
 मुख-विपुला सौभाग्यं (:) लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥” ह० ।

३ । अन्तविपुलायाः ।

“क्षितं हरति हरिणो-दीर्घ-दृगः कामिनां कलानापैः ।
 नीवी-विमोचन-व्याज-कथित-जघना जघनविपुला ॥” ह० ।

४ । उभयविपुलायाः ।

“या स्त्री कुचकलम-नितम्बमण्डले जायते महाविपुला ।
 गम्भीर-नाभिरतिदीर्घ-लोचना भवति सा सुभगा ॥” ह० ।

५ । पथ्यापूर्वं मुखचपलायाः ।

“अतिदारुणा हिजिह्वा परस्य मर्मातुसारिणी कुटिला ।
 दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला ॥” ह० ।

६ । आदिविपुलापूर्वकं मुखचपलायाः ।

“यस्याय लोचने पिङ्गले भुवौ मङ्गले मुखं दीर्घम् ।
 विपुलोन्नताश्च दन्ताः कान्ताः सौ भवति मुखचपला ॥” ह० ।

७ । उभयविपुलापूर्वं मुखचपलायाः ।

“विपुलाभिजात-संगोद्धवापि रूपातिरेक-रम्यापि ।
 निःसार्यते गृहादप्यपि यटि भवति मुखचपला ॥” ह० ।

८ । पथ्यापूर्वं जघनचपलायाः ।

“यत् पादस्य कनिष्ठा (:) न मृगति महीमनाभिका वापि ।
 सा सर्व्व-धूर्त्त-भोग्या (:) भवेदवश्यं जघनचपला ॥” ह० ।

८ । अन्तविपुलापूर्वक जघनचपलाया ।

‘यस्या पादाङ्गुष्ठ व्यतीत्य याति प्रदेगिनी दीर्घा ।
विपुले कुले प्रसूतापि मा भुव जघनचपला स्यात् ॥’ इ० ।

१० । महाविपुलापूर्वक जघनचपलाया ।

‘मकरध्वज मद्गनि दृश्यते स्फुट तिलक लाञ्छन यस्या ।
विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलानौ ॥’ इ० ।

११ । पथ्यापूर्वक महाचपलाया ।

“हृदय हरन्ति नार्थो मुनेरपि भू कटाक्ष विक्षेपे ।
दीर्घल नाभिदेश निदर्शयन्त्यो महाचपला ॥’ इ० ।

१२ । विपुलापूर्वक महाचपला, दम पृष्ठे उदाहृता ।

१३ । गीते । (क) पथ्या,

“मधुर वीणा रणित पञ्चम सुभगव कीकिलालाप ।
गीति पौरवधूनामधुना कुसुमायुध प्रवीधयति ॥” इ० ।

अपिच,

“तुङ्ग न चाणे हिचञ्च मह उण कामी दिवा वि रस्ति वि ।
निगूघिण तवेइ वलिश्च तुइ वुत्त मणोरह्माइ अद्दाइ ॥’ गङ्गु० ।

(ख) आदिविपुला,

“इयमपरा विपुला गीतिरुच्यते मर्त्ये लीक हित हेतो ।
यदनिष्टमात्मनस्तत्पथि भवतापि मा कश्चित् कारि ॥” इ० ।

(ग) पथ्या महाचपला,

“कामश्चकाम्ति गीतिर्मृगीदृगां भीधुपान चपलानाम् ।
मुरतश्च मुक्तमनं निरर्गन्मानाप मणित रमणीयम् ॥” इ० ।

(घ) महाचपला महाविपुला ।

“पञ्चेषु वज्रम. पञ्चम ध्वनिस्तत्र भवति यटि विपुलः ।

चपल करोति कामाकुलं मनः कामिनाममौ गीतिः ॥” ६० ।

१४ । उपगीतेः । (क) पथ्या,

“गान्धर्व मकरध्वज देवस्यास्र जगद्धिजयि ।

इति नमवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्यज्यते देशः ॥” ६० ।

(ख) महाविपुला,

“विपुलोपगीति भङ्गार-मुखरिते भ्रमरमानानाम् ।

रेवा तपोवने वसुतोऽसु सततं मम प्रीतिः ॥” ६० ।

तथाच, गीतगीषिन्दे । नममो गणो ज् इत्येव प्रभेदः ।

“रमयति सुदृगं कामपि सुभृगं, खलु हलधर मोदरे ।

किमफलमवमं चिरमिह विरमं, वद मखि यिटपोदरे ॥

इह-रम भणने कृत हरि गुणने, मधु रिपु पद-सेवके ।

कन्ति युग चरितं न वसतु दुरितं, कवि नृप जयदेवके ॥”

(ग) पथ्या महाचपला,

“विपयामिपाभिनायं करोति चित्तं मदा चपलम् ।

वैराग्य भावनानां तथोपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥” ६० ।

(घ) महाचपला महाविपुला,

“विपुलोपगीति सन्ध्याज्यतामिटं स्वरुचकं भिचो ।

विपयामिनाय-दोषेण बाध्यते चक्षुषं चित्तम् ॥” ६० ।

१५ । उद्गीतेः । (क) पथ्या,

“ध्याय इवोद्गीतिरवैः प्रथमं तावन्ननो हरमि ।

दुर्नयकर विश्राम्यमि पथात् प्राप्तेषु विप्रियैः शन्यैः ॥” ६० ।

(ख) महाविपुला,

“एषा तवापरोक्षीतिरत्र विपुला परिभ्रमति ।

त्वहलभापि यत्कीर्तिरखिलदिक्पाल-पार्श्वमुपयाति ॥” ह० ।

(ग) पथ्या महाचपला,

“उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते काम-चपलानाम् ।

तस्मान् मुने विमुञ्च प्रदेशमेत समेतमेतुभिः ॥” ह० ।

(घ) महाविपुला महाचपला,

“विपुला पयोधर-शोणि मण्डले चक्षुषीयपला ।

उद्गीति-शालिनी कामिनी च सा बालिनी मनो हरति ॥” ह० ।

१६ । आर्यागीतेः । (क) पथ्या,

“हृदय सदा यादवतः पापाटव्या दुरासदायादवतः ।

अरिममुदायादवतस्त्रिजगन्मागाः स्मरेण दायादवतः ॥” नलोदयः ।

“अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमोखरं ब्रह्मपरम् ।

आत्मानं भावयतो भवमुक्तिः स्यादित्येवमार्यागीतिः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“विषयाभिलाष-शृङ्खला ध्रुवं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।

विपुलाय मीच-सुख-काङ्क्षि भिस्ततस्त्यज्यते विषय रम सङ्गः ॥” ह० ।

(ख) पथ्या-जघनचपला,

“याताङ्गतोर्मिमाला चपलं सम्मोह्य विषयसुखमल्पतरम् ।

मुक्ता ममस्तसङ्गं तपोवनाभ्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥” ह० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

“चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हस्त हत-विषयगणः ।

एकात्मशीलिनां योगिनामतो भवति परम सुख-सम्पत्तिः ॥” ह० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथो वैतालीयाधिकारः ।

१ । “वैतालीयं द्विस्त्ररा अयुक्पादे, युग्वसवोऽन्ते
स्त्राः ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे तृतीये च चतुर्थे लकारा भवन्ति, द्वितीये चतुर्थे च
पौड्य लकाराः, तद्वैतालीयं नाम छन्दः । उभयोरपि पादयोरन्ते
रेफ-लकार-गकाराः कर्त्तव्याः । तत्रोदाहरणम् ।

शव-शोणित-पञ्चराश्रितं, पुरुषान्त्र ययितोर्ध्वं मूर्धजम् ।

वपुरन्तर-वह्नि-दीपितं, वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥” इ० ।

२ । “गौपच्छन्दसकम् ।” पि० ।

“अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तदीपच्छन्दसकं
नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।

परमर्म-निरीक्षणानुरक्तं, स्वयमत्यन्तनिगूढं चित्तं हृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थतुल्यभारदीपच्छन्दसकं जहोहि मित्रम् ॥” इ० ।

“गौपच्छन्दसिकम्” इति के० ।

३ । “आपातलिका भगौग् ।” पि० ।

“रेफ लकार गकाराणामपवादो भकारो गकारइयश्च । ‘द्विस्त्ररा अयुक्-
पादे, युग्वसवोऽन्ते’ इत्यनुवर्त्तते । तत्रोदाहरणम् ।

पिङ्गलकेशो कपिलाक्षी, वाचाटा विकटोन्नत दन्ती ।

आपातनिका पुनरेषा, नृपति कुलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥” इ० ।

४ । “शेषे परेण युङ् न साकम् ।” पि० ।

“अत्र शेषां नियम उक्तस्तद्वातिरिक्तो यो लकारवर्गः सः शेषः । युक् परेण न मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे पष्ठसप्तमेन । एवं वदता शेषाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः ।” ह० ।

५ । “षट् चामिश्रा युजि ।” पि० ।

“अत्र द्वितीय-चतुर्थयोः पादयोः षट् लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथम-द्वितीययोश्च पादयोः स्वरुचि ।” ह० ।

६ । “पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“युजोत्यनुवर्त्तते । यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथाप्राप्तम् ।” ह० ।

७ । “अयुक् द्वितीयेनोद्दीच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“अयुक्-पादे द्वितीयेन लकारेण यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उद्दीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव ।” ह० ।

८ । “आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ।” पि० ।

“युक् पादे पञ्चमेन चतुर्थोऽयुक् पादे द्वितीयेन द्वितीयः सङ्गच्छते, इत्यर्थः ।” ह० ।

९ । “अयुक् चारुहासिनी ।” पि० ।

“यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणा युक्ताः, तद्वैतालीयं चारुहासिनी नाम । किमलक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, द्वितीयेन पूर्वस्य योगः ।” ह० ।

१० । “युगपरान्तिका ।” पि० ।

“युग्लक्षणा युक्तोऽनुभिः पादैः अपरान्तिका नाम वैतालीयम् । किं तल्लक्षणं, षोडश मात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः पञ्चां मिश्राणां प्रयोगश्च ।” ह० ।

११ । वैतालीयान्तं इमे—सुन्दर्यवररत्ने । श्रीपण्डितसञ्जालमता साधुभारिणी पुथितापा-
भट्टविराज । आचार्यनिकालमता विवर्त्तनीति ।

१३ । उदाहरणानि ।

१ । (क) शुद्धवैताल्ये,

“समर-गिरसि सञ्चते द्विपां, नव निगितायुधट्टिरग्रतः ।

कुवलय दल दीर्घं चक्षुषां, प्रमदानां न कटाक्ष-वोक्षितम् ॥” ह० ।

(ख) प्राच्यहृत्याम्, *

“विपुलार्थ-सुवाचकाचराः, कस्य नाम न हरन्ति मानसम् ।

रस-भाव-विशेष-पेशलाः, प्राच्यहृत्ति-कवि काव्य-सम्पदः ॥” ह० ।

(ग) उदीच्यहृत्याम्,

“अवाचकमनूर्जिताक्षरं, श्रुतिदुष्टं श्रुतिकष्टमक्रमम् ।

प्रसाद रहितश्च नेष्यते, कविभिः काव्यमुदीच्यहृत्तिभिः ॥” ह० ।

(घ) प्रहत्तके,

“इदं भरत-वंश भूभृतां, श्रूयतां श्रुति मनो-रसायनम् ।

प्रविलम्बिकं शुभोदयं, व्यास वक्ता कथितं प्रहत्तकम् ॥” ह० ।

(ङ) चारुहासिन्याम्,

“मनाक्-प्रसृत-दन्त दीधितिः, स्मरोन्मसित गण्डमण्डला ।

कटाक्ष-ललिता तु कामिनी, मनो हरति चारुहासिनी ॥” ह० ।

(च) अपरान्तिकायाम् ।

“स्थिर-विलास-गत-मौक्तिकायली, कमल कीमलाङ्गी रुचिचक्षणा ।

हरति कस्य हृदयं न कामिनः, सुरत केलि कुशलापरान्तिका ॥” ह० ।

शुद्ध-वैताल्यस्य शुक्-पाद-लक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैरपरान्तिकोदाहरण-
रूपि दृश्यते, यथा भागवदे ४।७।२८।

“इदमप्यच्युत विश्वभावनं, वपुरानन्दकरं मनोहशाम् ।

सुरविद्विट्छपणैरुदायुधैर्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः ॥”

२ । औपच्छन्दसके ।

“परश्रुवतिषु पुत्रभावमादौ, कृत्वा प्रार्थयति पुनः प्रतिलम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दमकं खलस्य हत्तम् ॥” ह० ।

औपच्छन्दसकस्य युक्पाद-चञ्च-शुद्धैदुर्भिः पादैश्चन्दोऽपि हस्यते,
यथा महिकाव्ये, २२।३५।

“कान्यमिदं विहितकथा वलभ्यां, श्रीधर स्तु नरेन्द्र-पालितायान् ।

योर्तिरतो भवतां कृपस्य तस्य, देवकरः चित्तिपो यतः प्रजानान् ।”

३ । आपातलिकायान् ।

“अमिरमयति किन्नरकण्ठो, हंसगतिः श्यषायतनेत्रा ।

विशद कमल-कीमल गात्री, युषतिरियं हृदयं तरुणानान् ।” इ० ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ मात्रासमकाधिकारः ।

१ । “गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः ।” पि० ।

“यत्र पादे गन्ता सन्तः षोडश लकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम
छन्दः । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः कर्तव्यः । नवमस्य लकार एव । शेषे
परेण युङ् न साकमित्यनुवर्तनीयम् ।” इ० ।

२ । “द्वादशश्च वानवासिका ।” पि० ।

“यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते, अकारा-
न्वयस्य, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम ।” इ० ।

३ । विद्भोक्तः पञ्चमाष्टमौ ।” पि० ।

“यत्र चतुष्पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रा-
समकं विद्भोक्तो नाम ।” इ० ।

४ । “चित्रा नवमथ ।” पि० ।

“यस्य नवमः लकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रा-
समकं चित्रा नाम ।” ह० ।

५ । “परयुक्तेनोपचित्रा ।” पि० ।

“दशमेन सहैकोभूतेन नवमेन उपचित्रा नाम भवति ।” ह० ।

६ । “एभिः पादाकुलकम् ।” पि० ।

“एषां पदानां मध्ये यैः कैचिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकं नाम ।” ह० ।

७ । “प्रतिपद यमकित षोडशमात्रा, नवम गुरुत्वं विभूयित मात्रा ।

पञ्चटिका पुनरत्र विवेकः, क्वापि न मध्यगुरुत्वेण एकः ॥” ग० ।

उपचित्रा सहस्री एवा, यमकेनैव विभवेति । अने प्रति सप्तम नीचमप्युत्तमौ गान्धरी मीहसुहर
प्रयोगविधिः । शेषे परेषु युद्ध न साकमिति सागान्ध वक्ष्येन हि मध्यगुरुत्वं वाच्यते ।

पञ्चटिका पुनरनेनैव नवमया क्वापि, यथा—

चैवमत्राकृतगान्धरी मसुकी

“प्रतिपादं चत्वारः चतुष्कला गथास्तत्रातिमो जगद्य ह्य, एवं चतुर्भिः
पादैश्चतुःषष्टिमात्रं पञ्चटिकाच्छन्दः ।” भा० ।

८ । “नवम गुरुत्वं व्यभिचरति च । रथाधरणी जितरजनिविहारीति ।”

ग० ।

९ । गृहमात्रासमकानर्गतरागानि—पङ्क्तिं पञ्चविंशती नीटनक जगत्यासीटकच ।

१० । गान्धासिकानर्गतरागानि—पङ्क्तिर्भवा निटुभी समरविलसिता कुड्मलदन्ती च, जगत्या कुसुम
विजिता सखदा (पि०) च, शर्कण्यां सुपवित ग्रहरणकलिंगा चक्रपदस्य, चतिशर्कण्यां शर्कण्यां मात्रा
मथिगुणनिकरच ।

११ । विशोकाङ्गतरागानि—चतिजगत्याशरी, शर्कण्यां सुपवित चक्रपदस्य, चतिशर्कण्यां शर्कण्यां मात्रा
मात्रा मथिगुणनिकरच ।

१२ । चित्ताङ्गतरागानि—शर्कण्यां सुपवित चक्रपदस्य, चतिशर्कण्यां शर्कण्यां मात्रा मथिगुणनिकरच ।

१३ । उपचित्राङ्गतरागानि—शर्कण्यां सुपवित चक्रपदस्य, चतुष्कली विपुल्याल, पङ्क्तिं दक्षमणी सुपमा
च, निटुभी दीपकोजविलसिता च, जगत्याशानरसम, चतिजगत्याशरी भेति ।

१४ । यय मावासमक भेदा रेखाभिर्दृश्यन्ते ।

वर्ण-नामानि	पादचतुष्टयायां प्रत्येकं षोडशमासि															
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
मावासमक (क)		.		.		.			—	.		.				—
चान्नामिका (ख)		.		.		.			—	.		—				—
विष्टीकः (ग)		.			—	.		—	.		.					—
विद्या (घ)		.			—	.		—	.		.					—
उपविद्या (ङ)		.		.		.			—		.					—
पादाङ्गमक (च)						—
पञ्चमिका (छ)		.		.		.			—		.					—
रव्यरणी		.		.		.			—	.		.				

१५ । मावासमक-भेदानामुदाहरणानि षोडशानि ।

(क) शुद्ध-मावासमके,

“यमश्रुमुखी विरमैर्दंस्त्रीगंधीराघी मित-नामायः ।

निधोस-चतुः स्फुटितैः केरौर्मातासमकं समते दुःखम् ॥” ४० ।

(ख) वानवासिकायाम्,

“मन्मथ चाप-ध्वनि रमणीयः, सुरत-महोत्सव पटह-निनादः ।
वनवास-श्री स्वनित विशेषः, कस्य न चित्तं रमयति पुंसः ॥” ६० ।

(ग) विश्लोके,

“भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकं, दुर्नय करण कदर्थितं लोकात् ।
जातं सहित कुलेऽप्यविनीतं, मित्र परिहर साधु विगीतम् ॥” ६० ।

(घ) चित्रायाम्,

“यदि बाष्पसि परपदमारोढु, मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः ।
मुह्यति मुनिरपि विषयासहाचित्रा भवति हि मनसो हृत्तिः ॥” ६० ।
तथा च गीतगीविन्दे,

“भ्रसित पवनमनुपम परिणाहम्, मदन-दहनमिव बहति सदाहम् ।
दिशि दिशि किरति सज्जन-कण-जालम्, नयन नलिनमिव विगलित-नालम् ॥”

(ङ) उपचित्रायाम्,

“यद्यित्तं गुरु मत्तमुदारं, विद्याभ्यास-महाव्यसनम् ।
पृथो तस्य गुणैरुपचित्रा, चन्द्र मरीचि निर्भैर्भवतीयम् ॥” ६० ।

(च) पादाकुलके, क ग ए-ङ इत्येव क्रमैः पादैः,

“अलि पाषाणित विकसित वृत्ते, काले मदन समागम दूति ।
मृत्वा कान्तां परिहृत भार्यः, पादाकुलकं धावति धान्यः ॥” ६० ।
अपि च, ग ट-क ट इत्येव क्रमैः पादैः,
‘पुंस्त्रीविम-लत गोभन गीते, दक्षिण पवन प्रेरित गीते ।
मधु ममयेऽग्निन् लत विधोक्, पादाकुलकं नृत्यति लोकः ॥” ६० ।

तथा क ट ट ग इत्येव क्रमैः पादैः,

“विलं व्याख्यातमवन्दान्, पादाकुलकं लोकात् भगवान् ।
काव. कावनि मायति शक्तिष्णदपि न मम परमोहि भक्तिः ॥” ६० ।

५ । “अष्टावर्हे गा द्वाभ्यस्ता यस्याः सानद्रक्रीडोक्ता ।”

दनमपरमपि वसुगुणित सलिननिधि नधु कविरचित पदवितति भवति ॥”

के० ।

६ । “चूलिकैकोनविंशदेकविंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमेऽर्हे एकोनविंशत्प्रकारा भवन्ति, द्वितीये चाऽर्हे एकविंशत्, तयोश्च अन्ते ही लकारावुभून् प्रत्येकमेको गुरु क्रियते, तच्चूलिका नाम छन्दः । अन्ते गिति विशेषोपादान सामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोनविंश लघवोऽन्ते गुरुर्येकः ।

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते, ‘चूलिकार्धमेकोनविंशदन्ते गिति ।’ तेषामुभयोऽप्याप्येयोरेकोनविंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति । अर्धग्रहणादत्र पाद-
व्यवस्था नास्ति ।” ज० ।

७ । “त्रिगुण नव लघुरवसिति गुरुरिति दलयुग(ल)क्षत तनुरतिरुचिरा ।”

के० ।

तारानामतर्कशाचस्यति प्रकाशिते पुस्तके नारायणभट्टकृत टीकायाचाम पाठो दृश्यते । किञ्चाधिकार-
दीप परिहारायै लिख्येकाचरीकूलन कार्गव्यमित्युपपन्नम् ।

इदमर्धमेकोन नवच ‘चूलिकार्धमेकोनविंशदन्ते ग्’ इत्येव पैडलक्ष्म पाठ सम्भवम् ।

८ । “मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुकपरिविरामि ।

पठ पुनरेकादशं दोहडिका द्विगुणेन ॥ प्राकृतभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

तारानामपठ पाठोऽत्र मात्रात्रयाधिकारीपात् परिहाराय, परन्तु रामतारवमिरीमपि पठ पाठ
समीचीनी मन्यते, तद्यथा—

“मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुक-विरामि ।

पद्यादेकादशकन्तु, दोहडिका द्विगुणेन ॥ अपभ्रंशभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

लघुक विरामि अत्यन्तार्थं लघुरिति, पूर्वं प्रथमपादे, पद्याद्वितीयपादे चैवार्थं ।

८। एतदध्यायीतज्ञातवी रेखाभिदग्धने । यथा—

कन्दीनामानि ।		अङ्गे	वर्णसंख्या		दावेयी मातासंख्या
			लघु	गुरु	
गोल्यायां		प्रत्येक	३२	०	६४
मिखा विद्यासंज्ञे	ज्योति	आद्ये	३२	०	६४
		अन्त्ये	०	१६	
	मौम्या	आद्ये	०	१६	६४
		अन्त्ये	३२	०	
चूलिका		आद्ये	२७	१*	६०
		अन्त्ये	२८	१*	
अन्या चूलिका		प्रत्येक	२७	१*	५८

*अन्ते ।

१० । उदाहरणानि ।

१ । गोल्यायायाम् ।

“मदकल-खगकुल-कालरव-सुखरिणि, विकसित-सरसिज-परिमल सुरभिणि ।
गिरिवर-परिसर-सरसि महति खलु, रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति ॥”

६० ।

२ । ज्योतिषि ।

“यटि सुभ्रमनुपममपरमभिन्नपसि, परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह ।
आत्मज्योतिर्योगाभ्यामादृष्टा दुःखच्छेदं कुर्याः ॥” ६० ।

३ । मौम्यायाम् ।

“मौम्यां दृष्टिं देहि खेहाहेहेऽम्माकं भानं भुक्ता ।
शगधरमुखि सुखमुपनय मम हृदि, मनसिज-रजमपहर लघुतरमिह ॥”

६० ।

४ । चूचिकायाम् ।

“रतिकर-मलयमरुति शुभगगमभिहत-हिमनहसि मधुसमये ।

प्रवममि पयिक विरहित कयनिह तु परिहृत युवतिरतिचपलतया ॥

अनपरिमल मिनदलिकुल-मुखरित निखिन-कमल-मलयपवने ।

जनयति मनसि शशिमुखि मुदमतिग्रयमिह मम मधुरयमधुना ॥” ह० ।

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

१ । कतिचिन्मात्राच्छन्दांसि छन्दोयन्येषु नोक्तानि, पुनस्तानि काव्ये दृश्यन्ते । अतस्तेषां सोदाहरण लक्षणाणि ययामति प्रदर्शयन्ते ।

एतानि ब्रह्मवराह च यानि पिङ्गाकार्येण नामनिर्देश लक्षा नीतानि, यानि सन्धांशेषु गाथा मन्देन कथ्यन्ते, यथा—

“अत्रानुक्तं गाथा ।” पि० ।

“अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्मोक्तं छन्दःप्रयोगे च दृश्यते तन्नामिति मन्तव्यम् ।” ह० ।

२ । चाद्यार्धे विंगतिर्मात्राः, दशमेऽन्ते च यतिः । अन्त्यार्धे षोडश-मात्राश्च ।

यथा, “प्रलय-पयोधि-जले हृतवानसि वेदम् ।

विहित वहित-चरितमखेदम् ॥

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे ।

धरणिधरणकिण-चक्र-गरिष्ठे ॥” गी० गी० १स० ।

३ । आद्याहं विंशतिर्मात्रा एकादशेऽन्ते च यतिः । अन्याहं एक-
विंशतिर्मात्रा दशमेऽन्ते च यतिः । तत्त्रोदाहरणम्,

“वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहि हृदय-दलनाय ॥

दहति शिशिर-मयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदन विशिखे विलपति विकलतरोऽति ॥” गी० गी० ५म० ।

वक्ष्यमाणेषु भिन्नैव यतिः—

“अमल-कमलदललोचन भवमोचन ए ।

त्रिभुवन-भवन-निधान जय जय देव हरे ॥” गी० गी० १म० ३, ५ ।

४ । उभयार्धयोः पञ्चदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्त्रोदाहरणम्,

“अनिल-तरल-कुवलयनयनेन, तपति न सा किशलयशयनेन ।

सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रु ।

“विकसित-सरसिज ललितमुखेन । स्फुटति न सा मगसिज विशिखेन ॥

अमृतमधुर-सुदुतर वचनेन । ज्वलति न सा मलयज-पवनेन ॥

स्यलजलरुह-रुचिकर-चरणेन । लुठति न सा हिमकर-किरणेन ॥

* * * * *

योजयदेव भणित-वचनेन । प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥”

गी० गी० ७स० ।

५ । उभयार्धयोः सप्तदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्त्रोदाहरणम्,

“प्रविश राधे माधव-समीपमिह । मञ्जुतर-कुञ्जतल-केलिसदने ॥ ध्रु ।

नवभवदगीकदल-शयनसारे । कुसुमचरचित-शुचि वासनेहि ॥

चल-मलय-वन-पवन-सुरभि-गीते । वितत-सद्गुवलि-नवपल्लव-धने ॥

पिहित-पद्मावती-सुख-समाजे । भणति जयदेव-कविराजराजे ॥”

गी० गी० ११स० ।

६ । उभयार्धयोर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्त्रोदाहरणम्,

“कथित समयेऽपि हरिरहह न ययौ वनम् ।

मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम् ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।

तेन मम हृदयमिदमसम शर-कीलितम् ॥

* * * *

अहमिह निषसामि नगणितवनचैतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥

हरिचरणशरण-जयदेव कविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमल कलावती ॥” गी० गी० ७स० ।

७ । उभयार्धयोश्चतुर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“हरि हरि हरि हतादरतया गता सा कुपितेव । ध्रु ।

मामियं चलिता विलोका हतं बधूनिचयेन ।

सापराधतया मयापि न वारितातिमयेन ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरह्येव ।

किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन शृहेव ॥

* * * *

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि दर्शनं मम मन्त्रयेन दुर्गोमि ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।

किन्दुविज्ञ समुद्रसञ्चय-रोहिणीरमणेन ॥” गी० गी० १स० ।

अर्धश्लोकापादं गणयेत्ततः सप्तदशाक्षरसमवृत्तं स्यात्, तत्रक्षणं—
रेफतः सगण्य जी भगन्नास्तदाऽस्तवारि इति ।

८ । उभयार्धयोः सप्तविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोडशे अन्ते च यतिः ।

तत्रोदाहरणम्,

“समुदित-मदने, रमणीवदने, सुखन-वलिताधरे ।

स्रगमदतिलकं, लिखति संपुनकं, शृगमिव रजनीकरे ॥” गी० गी० ७स० ।

८ । उभयार्धयोरष्टाविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोडशे अन्ते च यतिः ।
तत्रोदाहरणम्,

“धीरसमीरे, यमुनातीरे, वसति वने वनमाली । ध्रु ।

नामसमेतं, कृतसङ्केतं, वादयते शृदुवेणुम् ।

बहु मनुते तनु, ते तनुसङ्गत पवन चलितमपि रेणुम् ॥

पतति पतत्रे, विचलति पत्रे, शङ्कित भवदुपयानम् ।

रचयति शयनं, सचकित नयनं, पश्यति तव पन्थानम् ॥

सुखरमधीरं, त्यज मञ्जीरं, रिपुमिव केलिसुलोलम् ।

चल मण्डि कुञ्जं, सतिमिरपुञ्जं, शीलय नीलनिचोलम् ॥

✽ ✽ ✽ ✽

श्रीजयदेवे, कृतहरिसेवे, भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदित-हृदयं, हरिमतिसदयं, नमत सुकृत-कमनीयम् ॥”

गी० गी० पू० ।

यतिविंभिसा यथा—

“मलितलवङ्गलता परिशीलन-कोमल-मलय समीरे ।

मधुकर-निकर-करमित कोकिल कूजित-कुञ्जकुटीरे ॥

हरिरिह मरम वसन्ते, विहरति हरिरिह मरमवसन्ते ।

वृत्त्यति युवतिजनेन समं मखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रु० ।

उगमद-मदन मनोरय पथिकबधूजन-जनित-दिनापे ।

अनिकुल मधुम कुसुमसमूह निराकुल यकुलकलापे ॥

✽ ✽ ✽ ✽

श्रीजयदेव भगितमिदमहुत केशव केनिरहस्यम् ।

हृन्दावन विविने भगितं वितनीतु शुभानि यशस्यम् ॥”गी०गी० १८० ।

१० । उभयार्धयोरष्टाविंशतिर्मात्राः । तत्रोदाहरणम्,

“कुह यदुभयन्द चन्दनशिशिरतरेण करेण धयोधर ।

शृगमदपत्रकमत मनोभय मङ्गल कमल मङ्गोदर ॥

अलिकुलगन्धनमञ्जनकं रतिनायक-शायक-सोचने ।
 त्वदधर-सुखन-लम्बित-कज्जलमुज्ज्वलय प्रिय लोचने ॥
 नयन-कुरङ्ग-तरङ्ग-विकाश-निरासकरे श्रुतिमण्डले ।
 मनसिज-पाश विलासधरे शुभवेश निवेश्य कुण्डले ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

श्रीजयदेव वचसि जयदे हृदयं सटयं कुरु मण्डने ।

हरिचरण-स्मरणासृत-कृत-कलिकलुप-ज्वरखण्डने ॥” गी० गी० १२स० ।

११ । उभयार्दयोश्चतुर्विंशन्भावा दशमे विंशे अन्ते च यतिः ।

तत्रोदाहरणं गीतगोविन्दे १०म-सर्गे । ६

“प्रिये चारुशीले, प्रिये चारुशीले, सुख मयि मानमनिदानम् ।

सपदि मदनामलौ, दहति मम मानसं, देहि मुखकमल मधुपानम् ॥ ध्रु । .

पदसि यदि किञ्चिदपि, दन्तकचिकीमुदी, हरति दर-तिमिरमतिघोरम् ।

स्फुरदधर-सौधवे, तव वदनचन्द्रमा, रोचयति सोचन-चकौरम् ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

स्मर-गरल-खण्डनं, मम शिरसि मण्डनं, देहि पदपद्ममुदारम् ।

ज्वलति मयि दारुणो, मदन-कदनामलौ, हरतु तदुपाहितविकारम् ॥

इति चटुल चाटुपटु-चाक सुरवैरिणो, राधिकामधि वचनजातम् ।

जयति पद्मावतीरमण कविभारती, जयदेव-भणितमतिश्रुतम् ॥”

१२ । उभयार्दयोः षट्त्रिंशन्भावाः । तत्रोदाहरणम्, भागवते,

“पादैर्नूनं शोचसि मैकपादमुतात्मानं हृपलैर्भीक्ष्णमाणम् ।

आहो सरादीन् हृतयज्ञभागान्, प्रजा उत्तस्त्रिन्धवत्व्यवर्षति ॥ १।१६।२१।

यस्मिन् हरिर्मगवानिज्यमानं, इज्यात्ममूर्त्तिर्यजतांशं तनोति ।

कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानामन्तर्बहिर्वागुरिवैष आत्मा ॥” १।१७।२४।

१३ । उभयार्दयोरष्टाविंशन्भावाः । तत्रोदाहरणम्, महाभारते,

* जयदेवस्य सन्ध्यांशेषु गीतानि सुचरित यशस्कृष्टदसा रचिताणि ।

“यदाथीयं मागधानां वरिष्ठं, जरासमं च तत्र मध्ये ज्वलन्तम् ।
 दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा, तदा नागंसे विजयाय सन्नय ॥
 यदाथीयमर्जुनं देवदेवं, किरातरूपं त्राम्बकं तोष युधि ।
 अवाप्तवन्तं पाशुपतं महास्रं, तदा नागंसे विजयाय सन्नय ॥”

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ । अत्र गणनाः शब्दसंख्यां गुरुलघुसंख्यानिरूपणं क्रियते ।

२ । “सा ग्येन न समा लां ग्ल इति ।” पि० ।

“ग्ल” इत्यक्षराख्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुरूपत्वात् । अयमभिप्रायः,
 आर्यादिषु शास्त्रे यावत्सो मात्रा उपदिष्टास्तावत्क्षराणि यथासंख्यं न
 पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसंख्या ।” इ० ।

३ । साद्वैतिकव्याख्यया एवं बोध्यम् । इ

अक्षराणि = ग्लः = ग + ल । मात्रासंख्या = २ग + ल = मा । इत्ये,
 मा — ग्लः = ग, अपि च ग्लः — ग = ल ।

४ । तत्रोदाहरणं नीलगीतिकां ०मं सूत्रं,

“प्रसरति प्रशधर विन्ने विहितविलम्बे च नाधवे विधुरा ।

विरचित विविधविलाप सा परितार्प चकारीवे ॥” २ ।

अत्र रिचत्वारिंशदक्षराणि वर्तन्ते । आर्यालक्षणेन तेषां सप्तपञ्चाशत् सव्यक्ता मात्रा भवितव्या ।
 तेन हि मा = ५०, ग्ल = ४१ । इत्यं ग = ५० — ४१ = ९, गुरुसंख्या । अपि च, ल = ४१ — ९ = ३२,
 लघुसंख्या । तथा च,

“अभ्युदयता पुरस्ताद्वगादा लघनगीरवाग्यथा ॥

हारिःल पाशुभिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥”

अत्र दशविंशदक्षराणि वर्तन्ते । तेन ग्ल = ३० । तत्र ग = ३० — १० = २०, गुरुसंख्या । अपि
 च १० — १० = ०, लघुसंख्येति ।

इति धीवर्तते छन्दःसारसंग्रहे आतिशेदो नाम प्रथमोऽङ्गः ।

द्वितीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ वृत्तम् ।

१ । “वृत्तम् ।” पि० ।

“तथा चीकृतम् ‘पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति विधा ।’ गायत्र्यादी
छन्दसि वर्त्तत इति ‘वृत्तम्’ । तच्च स्थिरगुदलघुच्चर-विन्यासमिष्यते । पादेन
संयोगात् पद्यम् । यथा भार्यादिच्छन्दःस्यपि पाद व्यवस्था नास्तीति
पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात् । तथा चीकृतम्,
‘एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरु क्षुद्र स्थितम्’ इति ।” इ० ।

२ । “सममर्द्धसमं विषमञ्च ।” पि० ।

“समसर्द्धावयवत्वात् ‘समम्’ । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तात्
‘समं वृत्तम्’ । शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्द्धे सने यस्य तत् ‘अर्द्धसमम्’ ।
सर्द्धावयवैभ्योऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य तत् ‘विषमम्’ । एवं त्रिप्रकारमपि
वृत्तजातमुक्तम् ।” इ० ।

३ । “युक् समं विषमञ्चायुक् स्थानं सद्भिर्निगद्यते ।

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्च तथापरम् ॥

अद्भुयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥

प्रथमाद्भि-समो यस्य द्वितीयद्वरणो भवेत् ।

द्वितीयसुर्यवहत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥

यस्य प्रादुर्भावः तत्रैव निश्चयः दृश्यते ।

मदाद्विषयं दृष्टं छन्दःशास्त्रदिगादिभिः ॥ १० ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ विषयम् ।

१ । “प्राद्वैष्टुभाच्च यदार्पम् ।” पि० ।

“गायत्रीदि-त्रिष्टुप्पद्येनां यदार्पं छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातं, लौकिके न तथैव द्रष्टव्यम् । किमादार्पम् ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, अष्टाविंशत्यक्षरीणिम्, द्वाविंशदक्षरानुष्टुप्, षट्विंशदक्षरा वृहती, चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, अष्टाविंशदक्षरा त्रिष्टुप् ।” ॥ १० ॥

“छन्दोऽस्य लौकिकं भ्याद्य चार्पमात्रैष्टुभाच्च भूतम् ।

त्रिष्टुप् पङ्क्तिश्च वृहती अनुष्टुप्त्रिष्टुप्त्रिष्टुप् ।

गायत्री ऋतात् उपतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यमा सह ।

प्रायुक्ता पीताया सह एकीकाक्षर-वर्जितम् ॥” इत्यग्निपुराणे, ३३० अ० ।

१ । अत्रैष्टुभं वृत्तं पर्याप्तम् । तस्मात्तस्या यथात् एवमजाये १० वृत्ते द्रष्टव्यम् । द्वाविंशत्यक्षरा लौकिके विदुः प्रदीप्यते इत्यनेन मन्वाद्युत्तराद्येव चतुर्विंशत्ये, यथा—

१ । त्रिष्टुभः,

“अतो वेदिं परितः स्मृतधिष्णवाः, समिहन्तः प्रान्तसंस्तोर्षदभाः ।

अपममो दुरितं ज्वलन्मूर्धेतागास्वां ध्रुवः पावयन्तु ॥” शकु० ।

तथा च भागवते,

“कश्चित्प्रेऽनामयमात्मनस्तो, विष्ठायासि श्वायतेष्वश्वेन ।

पालक्षये भवतीमन्तराधिं, दूरे बभुं शोचसि कक्षनाम् ॥” १।१६।२० ।

“अरक्ष्यमाणां स्त्रिय उर्वि बालान्, शोचस्वथो पुरुषादैरिवार्त्तान् ।

वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्रान् ॥” १।१६।२२।

“महत् सेवां हारमाहुर्विमुक्तोत्तमो हारं योपितां सन्निसन्नम् ।

महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता, विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥” ५।५।२।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथानुष्टुभेदाः ।

१ । “पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम् । न प्रथमात् स्त्री । द्वितीय-
चतुर्थयो रश्च । वान्यत् । य चतुर्थात् ।” पि० ।

“अत्र वक्त्रजातो पादस्य ‘प्रथमात्’ वर्णादूर्ध्वं सगणनगणौ न कार्यौ ।
द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य इत्युपदेशः । सगणन-
गणाभ्यामन्यत् मगणादि-त्रिकपट्क-मध्ये यत्किञ्चित् त्रिकान्तरं ‘वा’
कर्त्तव्यम् । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यकारः प्रयोक्तव्यः ।” इ० ।

२ । “पथ्या युजो न् । विपरीतैकौयम् ।” पि० ।

“अत्र वक्त्रे युजः पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वक्त्रं
पथ्या नाम । उक्तलक्षणविपरीतलक्षण एकौयस्य पथ्या भवति ।” इ० ।

३ । “चपलाऽयुजो न् ।” पि० ।

“अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादूर्ध्वं नकारो भवति, युक्पादे य एवावतिष्ठते,
तदा चपला नाम सानुष्टुब्वक्त्रम् । ह० ।

४ । “विपुला युग्लः सप्तमः । सर्व्वतः सैतवस्य ।
भ्रौ न्तौ च ।” पि० ।

“विपुला युग्लः सप्तमः सर्व्वं तत् सैतवस्य च ।

भ्रौ न्तौ वा विपुलानिका वक्त्र-जातिः समीरिता ।” इत्यग्नि पु० ।

“य चतुर्थादित्यनेन सर्व्वत्र यकारे प्राप्ते, यदा युक्पादे सप्तमी वर्णो
लघुर्भवति, तदा विपुला नाम । ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमितत् ।
नैवं विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्, तद्विभानुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमेन
लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथम द्वितीययोश्चैतावता यकारस्यापवादः ।
तथा च वक्ष्यति ‘सर्व्वतः’ इत्यादि । ‘सैतवस्य’ चाचार्य्यस्य मतेन युक्पादे-
ऽयुक्पादे च सप्तमी लकार एव कर्त्तव्यः ।

अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात्परतो यकारं बाधित्वा भकार-रेफ-
नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ विपुला नाम । चकारात् मकार
सकाराभ्यामपि विपुलोपदिष्टा ।

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्गीर्णाद्यानुकोटिभ्यः काश्च्येपु दृश्यन्ते ।
सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याश्रयः ।” इ० ।

५ । “वक्त्रं नाद्यावसौ स्यातामश्चेर्योऽनुष्टुभि स्यातम् ।

युजोर्जेन सरिद्धर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥” के० ।

विशाखभास्करे वक्त्रमन्वये ‘द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः प्रथमादूर्ध्वे रेकीऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल
इत्याधुषीपदेशं सूचितः ।

६ । “श्लोके पठं गुरु श्रेयं सर्व्वत्र लघु पञ्चमम् ।

दिचतुःपादयोर्द्वयं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥” श्रु० ।

पादार्था पथ्यावत्परतः ‘अनुष्टुभ्यो न काव्यो, द्वितीयचतुर्थयो रेकीऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल
इत्याधुषीपदेशं वक्त्रमन्वये नुतवीचम श्लोकमन्वये न शङ्कीतम् । पैङ्गल पथ्यावक्त्रान् श्लोकवीध श्लोकस्य अर्थं
प्रभेदः ।

७। एत अनष्टुभेदाः साहेतिक रेखामिदंशब्दे ।

अक्षराणि ८	पादि	१	२	३	४	५	६	७	८
वक्त्रस्य	अनुक्	(नोपदिश्यते)	अ	इ	(नोपदिश्यते)	(—	—	(नोपदिश्यते)
	युक्		क	ख		(—	—	
पञ्चाराक्षस्य	अनुक्		ग	घ		(—	—	
	युक्		ङ	च		(—	—	
अपवायाः	अनुक्		ज	झ	ञ	(—	—	
	युक्		ञ	ट		(—	—	
विपुलायाः	अनुक्*		ड	ढ		*	*	*	
	युक्		ण	त	थ	(—	—	
सैतव्य	अनुक्		द	ध		(—	—	
विपुलायाः	युक्		न	प		(—	—	

अनष्टुभः उदाहरणानि ।

१। वक्त्रस्य,

“नवपाराम्बु-संसिक्त-वसुधागम्भि-निःखासम् ।

किञ्चिदुन्नत-घोषायं, मही कामयते वक्त्रम् ॥” ह० ।

तथा च,

“दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं, प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः ।

मातुर्मनो हरन्त्वेव, दौर्लान्तिल्योक्तिभिर्घाताः ॥” ह० ।

३। पथ्यावक्त्रस्य, (क)

“नित्यं नीति-निषण्डस्य, राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।

न हि पथ्याशिनः काये, जायन्ते व्याधि-वेदनाः ॥” ह० ।

* भकार-रेख-नकार-तकार-भकार-सकारा विवर्त्तनेन भवन्ति । सैतव्ये नकारः ।

† अनुद्यौ वर्षः प्राद्विष्य गुरुर्भवति ।

एकीयमते च, (ख)

“भर्तुराज्ञानुवर्तिनी, या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः ।
स्वप्रभुत्वाभिमानिनी, विपरीता परित्याज्या ॥” ह० ।

अपि च, (क)

“मा निषाद प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वतोः समाः ।
यत् क्रीड-मिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥” रामा० ।
“भवेत् स गुरु-तल्पी च, ब्रह्महा च स वै भवेत् ।
सुरापानं च कुर्याच्च, यो हन्याच्छरणागतम् ॥” महाभारतम् ।
“तत् साधुकृत-सन्धानं, प्रतिसंहर सायकम् ।
भार्तृत्वाणाय ते शक्तं, न प्रहर्तुमनागसि ॥
यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो, नृपाणां चयि तत् फलम् ।
तपःपद्-भागमच्युतं, ददत्यारण्यका हि नः ॥” शकु० ।
“मृत्युर्जन्मवतां घोर, देहेन सह जायते ।
अथ धाम्दगतान्ते वा, मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥” भागवतम् ।
“दिव्यं धूतरसं पीत्वा, न गर्वं याति कीकिलः ।
पीत्वा कर्हमपानीयं, भिकी मकमकायते ॥” वररुचिः ।
“कचिद्वृष्टः कचित्तुष्टो, रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अप्यवस्थित-चित्तस्य, प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥” घंटकर्परः ।

३ । अपनावक्तव्य,

“चीयमाणापदगना, वक्त-निर्गमांस-नासाया ।
कम्यका वाक्शपमा, भवते धूर्त्त-सौभाग्यम् ॥” ह० ।

४ । विपुन्नावक्तव्य, (क) मैतवमते,

“मैतवेन पर्याणवं, तीर्थो दगरयाजः ।
रसःसयकर्गो पुनः, प्रतिष्ठा स्वेन बाहुना ॥” ह० ।

तथा च मन्त्र ब्राह्मणे, १म प्रपाठके,

“यदेतद्बृहदयं तव, तदस्तु हृदयं मम ।

यदिदं हृदयं मम, तदस्तु हृदयं तव ॥” ३ख० ८ ।

“अग्निष्टे हस्तमग्रहीत्, सविता हस्तमग्रहीत् ।

अर्यमा हस्तमग्रहीन्मित्रस्वमसि कर्मणा ॥” ६ ख० १५ ।

(ख) भकारिण,

“इयं सखे चन्द्रमुखी, स्मित-ज्योत्स्ना च मामिनी ।

इन्दोवराची हृदयं, दग्दहीति तथापि मे ॥

घटे घटे वैश्रवणसत्वरै, चत्वरै शिवः ।

पर्यते पर्यते रामः, सर्वत्र मधुसूदनः ॥

देवः स जयति श्रीमान्, दण्डधारी महीपतिः ।

यस्य प्रसादाद्भुवनं, शाश्वते पथि तिष्ठति ॥” ४० ।

“स सत्यवचनाद्भ्राजा, धर्म पाथेन संयतः ।

विवासयामास सुतं, रामं दशरथः प्रियम् ॥” रामा० ।

“एतावदुक्ता स तदा, तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ।

अथ सूर्योऽददत्तस्मै, ऊत्रोपानहमाशु वै ॥” महाभारतम् ।

“यथा घग्निष्ठाद्विरसाङ्गो प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघुणाञ्च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥” उत्तरचरितम् ।

“हृतस्त्व पात्रेसमितैः, खट्वारुढः प्रमादवान् ।

पानशीण्डः श्रियं नेता, नात्यन्तीनत्वसुम्भवाः ॥” भट्टिकाव्यम् ।

“विराह एवं भवता, विराहा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया, सः श्रुतश्रवसः सुतः ॥” , माघः ।

(ग) रेफेण,

“लक्ष्मी पतिं लोकनाथं, रथाङ्घरमीश्वरम् ।

यन्नेश्वरं शार्ङ्गपाणिं, प्रणमामि त्रयीं तनुम् ॥

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵੰਤ; ਧਰਮ ਪ੍ਰਿਥਾ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ !

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

“ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, इति: आद्यपुरुष सू ।

३। प्रश्नोत्तरादिप्रमाणैः, अर्थेन न च । विष्णुः ।

“आयर्षिना नाष्टाय, ब्रह्मैवममोदितम् ।

वशात्तस्य हृत्पान्थमष्टादश-महन्वहम् ॥ अग्निपु०, २०१।१३ ।

(३) मद्रास,

“तपः, ध्यानाय भिरत्नं, तपस्यो वाग्विद्वान् वरम् ।

भारतं परिपश्यन्, वाञ्छीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥” रामा० ।

"मर्ताइशं जायते विप्र, मनुष्याणां सुखायहम् ।

यत्ने प्राणा इति यथा, धैर्येण परिपश्यते ॥” स० भा० ।

“तां वाचां वाङ्मनस्य, ज्ञाना-गच्छेन्नेव दूरतः ।

एवमपि भवति, न हि विद्यानपोद्धतिः ॥” यकु० ।

“मघ्न-भग्या-प्रजगम, शीम-याग-फलं शुने ।

नर्थं शोभनता-पानं, यजमानः करोति हि ॥” ब्रह्मयै० ।

"गर्भा-पशुमि दधिण, प्रोक्षुक्ताक्रमवेन च ।

रीतंय शाधि जग्गिणी, पपात च ममार च ॥” विशुपु० ।

“अथर्वं पौन्यं स्वयं भगवान् मन्त्रदादिभिः”

“सम्भाव्य त्वामतिभर-क्षमस्तन्वं स वान्ववः ।

सहायमध्वरपुरां, घग्गैराजो विवक्षते ॥” माघः ।

(ड) तकारेण,

“वन्दे देवं सोमेश्वरं, जटामुकुटमण्डितम् ।

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणि-विभूषितम् ॥

वन्दे कविं श्रीभारविं, लोकसन्तमसच्छिदम् ।

दिवादीपा इवाभान्ति, यस्याये कवयोऽपरे ॥

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो, लोकिकोऽर्थः परीचकैः ।

लोकव्यवहारं प्रति, सद्गर्भो बाह्यपण्डितौ ॥” इ० ।

“अब्रह्मचारो ब्रह्मचार्यस्नातः स्नातको भवेत् ।

हैमो वा मुद्रिका धार्या, शिवमन्त्रेण चार्चतु ॥” अग्निपु० ३२४।३।

(च) मकारेण,

“अथान्तरीक्षे वायुश्चैरुवाचामानुषी किल ।

प्राप्तरस्यपत्यमस्यास्त्वं, सद्गर्भं रूपवर्षसा ॥” रामा० ।

“असंशयं मां विप्रप्रे, वेक्ष्यसे धन्विनां वर ।

अवगं विनयाधानं, कार्यमस्य मया तव ॥” म० भा० ।

“महाराजय देवो वा, यागं कर्तुमलं मुने ।

न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं, बह्वन्नो बहुदक्षिणः ॥” ब्रह्मवे० ।

“किं त्वकैर्भक्षितो व्याघ्रैः, किं सिंहैर्न निपातितः ।

चिरायमाणे निष्क्रान्ते, तस्यासीदिति मानसम् ॥” विष्णुपु० ।

“ब्राह्मणायैव गावश्च, कुलमेकं हिधा कृतम् ।

एकतः पञ्चमस्त्रिभुक्तिः, चत्विरेकतः त्रिभुक्तिः ॥” अग्निपु० ३२९।२२२।

“इदं गुरुभ्यः पूर्वैभ्यो, नमोवाकं प्रशास्यहे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥” उ० उ० ।

“अटायमानोऽरण्यानीं, ससीतः सहलक्ष्मणः ।

बलाद्भुमुत्तुणोत्क्षिप्य, जङ्गे भीमेन रक्षसा ॥” मट्टि० ।

“सखा गरीयान् शत्रुश्च, क्षत्रिमस्ती हि कार्यतः ।
स्याताममित्रौ मित्रे च, सहज-प्राकृतावपि ॥” माघः ।

(छ) सकारिण,

“जिते तु लभते लक्ष्मीं, मृते चापि वराङ्गनाः ।
क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥” ह० ।
“स्वागतं स्नानधिकारान्, प्रभावैरवस्तम्बा यः ।
युगपद्युग बाहुभ्यः, प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥” कु० सं० ।
“तत्र द्वादशसाहस्रं, ब्रह्माण्डं तद्विज्ञेऽप्येत् ।
भारते पर्वसमाप्ती, वस्तु गन्ध-स्नगादिभिः ॥” अश्विपु०, २७१।२१

(ज) सङ्कीर्णयाय,

“क्षचित्काले प्रसरता, क्षचिदापत्य विप्लवता ।
शुनेव साष्टाङ्गकुलं, त्वया मित्रं त्रिषां कुलम् ॥” भारविः ।
“उत्तिष्ठमानसु परो, नोपेक्ष्यः पथमिच्छता ।
समी हि शिष्टैराग्नातौ, यत्संगन्तावामयः स च ।
ततः सपत्नापणयश्चरणानुशयस्फुरा ।
भ्रीष्टेन रामो रामौष्ठविष्य दुस्मन-दुश्चुना ॥
ह्री हिङ्म्वरिपुणा, रात्रि द्वैमातुरे युधि ।
चिरस्थ मित्रव्यसनो, सुदमो दमघोषजः ॥
‘ककुन्निकन्यावक्त्रास्तर्वासन्नव्याधिवासया ।
मुखामोदं मदिरया, कृतानुव्याधमुष्टमम् ॥
यातव्यपाणिर्ग्रीवाहादि मानायासधिकद्युतिः ।
एकार्यतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥” माघः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

—००—

१ । “प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुर्द्वम्” । पि० ।

“अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रतिपादं चतुरचरद्वया यद्वत्तं निष्पद्यते, तत् पदचतुर्द्वं नाम । अत्र गुरुलघुविभागो नैष्यते ।” इ० ।

२ । “गावन्त आपीङः ।” पि० ।

“गकारो द्वावन्ते चेद्वतयतुर्णामपि पादानां, तत्पदचतुर्द्वमापीङसंज्ञकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्वमन्यनुज्ञातं सूत्रकारेणैति मन्यामहे ।” इ० ।

३ । “आदौ चित् प्रत्यापीङः । प्रत्यापीङो गावादौ च ।” पि० ।

“गकारो हौ आदौ चेद्वतयतुर्णीं पादानां, तदा तत्पदचतुर्द्वं प्रत्यापीङसंज्ञं भवति । तस्यैव पदचतुर्द्वस्यान्ते आदौ च यदि गकारी भवतस्तदा प्रत्यापीङ एव भवति । तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीङो भवति । अत्रापि पूर्ववत् शेषाणां लघुत्वमेव ।” इ० ।

४ । “प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यामृतधाराः ।”

पि० ।

“आपीङग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघुचराम्यनुज्ञानञ्च । तदेव पदचतुर्द्वं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्जरी, तृतीयेन विपर्यासे

लवली, चतुर्थेन विपर्यायेऽमृतधारा । केचिदापोद्गादिष्वपि पादविपर्याये
सति मञ्जर्यादिनामानि दृच्छन्ति ।” ह० ।

५ । अत्र सङ्केतेनैतेषां नवसंख्या लघु गुरु संख्या न दृश्यन्ते ।

वृत्तनामानि	पादेष्वराणि				
	१मि	२मि	३मि	४थे	
१ पदचतुरस्रम्	८	१९	१६	२०	पदमस
२ मञ्जरी	१९	८	१६	२०	२यम
३ लवली	१६	१२	८	२०	२यम
४ अमृतधारा	२०	१९	१६	८	४थेन
५ आषाढ	६	१०	१४	१८	अन्ये
६ प्रत्यादीक	(क)	६	१०	१४	आदी
	(ख)	४	८	१२	अन्ये

* लघुवराणि ।

६ । अदीकृषीदाहरणानि एकादिसंख्याक्रमेण बोद्धव्यानि ।

३

(१) “तस्याः कटाक्षविशेषैः, कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

तच्छकदष्ट इवेन्द्रियशून्यं, क्षतचैतन्यः,

पदचतुरस्रं न चक्षति पुरुषः पतति सहस्रैव ॥” ह० ।

(२) “जनयति महतीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

मिलदलचक्रचक्रुपरिजुम्बितकेसरा,

कोमल-मलयवात-परिनिर्जीत-तरुशिखरस्थिता ॥” ह० ।

(३) “विरहविधुर-हृणकाङ्क्षना-कपोलोपमं, परिणतिधरं पीतपाण्डुच्छवि ।

लवलीफलं निदाघे,

भवति जगति हिमकर-शीतलमतिस्वादूष्णहरम् ॥” ह० ।

(४) “परिवाङ्मसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,

यदि हृदि वा परमानन्दरसम् ।

चेतः शृणु धरणीधरवापीमस्यतमयीं, तत्काव्यगुणभूषणम् ॥” इ० ।

पूर्वोक्ते शीघ्रगुण्य इत्यत्र विमर्शो न्यते ।

(५) “कुसुमित-सङ्कारे, इत हिम-महिम शुचि शृङ्गाई ।

विकसित कमल-सरसि मधुसमयेऽग्निन्,

प्रवससि पयिक इतक यदि भवति तव विपत्तिः ॥” इ० ।

(६, क) “चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

कूजन्मधुकर-कलरवहत जनहति,

पुष्कोकिल सुखरित-सुरभिःकुसुमचिततरुतति ॥” इ० ।

(६, ख) “कान्तावदनसरोज, हृद्यं घनसुरभि-मधु रमावाम् ।

पातु रश्मि सततमभिलपति मनो मे,

किञ्चिन्मुकुलित-नयनमविरतमणितरमणीयम् ॥” इ० ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ । “उद्गतामेकतः स्त्री स्त्री, न्स्त्री ङ्गौ, स्त्री ङ्गौगु,
स्त्री स्त्री ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे सकार-जकार-सकार-नकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति,
द्वितीये नकार-सकार-जकार-गकारैर्दशैव, तृतीये भकार-नकार-जकार-
लकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार-जकार-सकार-जकार-गकारै-
स्तयोदशैव, तद्वत्तमुद्गता नाम ।” इ० ।

उद्भवाकरणम् “अहिमत्त मन्त्रला ग्नुता” इत्येकादशाक्षर द्वितीयादयश्च पितृसङ्कतम् ।

छन्दोमन्त्राणां “ययय भनभमा, स्युरयी” इति द्वावर्षसचक्षमती भानमिदं वक्तव्यम्, उत उहता द्विपकारा इति । ‘ययय भनभमा स्युरयी’ इति पाठग्रन्थे तु सामञ्जस्यमेव ।

२ । “द्वितीयस्य सौरभकं नौ भौ । ललितं नौ सौ ।”
पि० ।

“उहतायास्तृतीये पादे तु विशेषः, रेफ-नकार-भकार-गकारैर्दशाक्षराणि यदा भवन्ति तदा सौरभकं नाम, यदा नौ सौ भवतस्तदा ललितं नाम वृत्तम् ।” ह० ।

३ । उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं स्तौ उभौ गौ, स्तौ च्यौ गु, नौ सु, नौ न् ज्यौ । वर्धमानं नौ स्तौ न्तौ । शुद्ध-विराडुपमं त्वः ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे सकार-सकार-जकार-भकारा गकारौ च भवतः, द्वितीये सकार-नकार-जकार-रेफा गकारश्च, तृतीये नकारौ सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकार-यकारौ च, तदुपस्थितप्रचुपितं, न्म वृत्तं भवति ।

पादः	रूपपि ।															
(च) उपस्थित- प्रसुपितस्य	१ मे															
	२ ये															
	३ ये															
	४ र्थे															
(छ) वदमानस्य	३ ये															
(ज) शुद्धविराडुपमस्य	३ ये															

१। श्रीवृषीदाहरणानि क-ख-ग-घ-ङ-ञ इति षट्श्रमेषु बोद्धव्यानि ।

(क) “अथ तत्र पाण्डुतनयेन, सदसि विहितमभुडिपः ।

मानमसङ्गत न चेदिपतिः, परवृद्धिमल्लरि मनो हि मानिनाम् ॥”

माघः ।

“सृगलोचना शशिमुखी च, रुचिरदयना नितम्बिनी ।

हंसललितगमना ललना, परिणीयते यदि भवेत्सुखीकृता ॥” ह० ।

(ख) “विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।

एतदेव तव सौरभकं, यदुदीप्तिार्थमपि नावबुध्यते ॥” ह० ।

(ग) “वततं प्रियंवदमनून-ममलङ्घयं गुणोत्तरम् ।

सुललितमतिकमनीयतनुं, पुरुषं त्वजन्ति न तु जातु योयितः ॥” ह० ।

(घ) “रामाकामकरिणुका सृगायतनेत्रा, हृदयं हरति पयोधरावनम्रा ।

इयमतिशयसुभगा, बहुविध निधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥” ह० ।

(ङ) “विम्बोढी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी, हरिणीशिशुनयना नितम्बगुर्वी ।

मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना,

लनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी ॥” ह० ।

(ञ) “कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः, शशिनिर्मलवदना विगलनेत्रा ।

पीनोरुनितम्बशालिनी, सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम् ॥” ह० ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथार्चिसमहन्तम् ।

१ । “अगुजोयदि सौ जगौ गुजोः, सभरा सौ यदि सुन्दरी तदा ।” ग० ।

“विपमे ससजा गुरुः समे, सभरा सोऽय गुरुर्वियोगिनी” इति मङ्गिनाथः ।

२ । “वेगवती सौ सगौ, भौ भगौ ग् ।” पि० ।

“विपमे प्रथमाक्षरहीनं, दोषकमेव हि वेगवती स्यात् ।” ग० ।

“सद्युगात् सगुरु विपमे चेद्भाविह वेगवती गुजि भाद्रौ ।” के० ।

३ । “भद्रविराट् तजौ गौ, स्तौ उगौ ग् ।” पि० ।

“भोजे तपरी जरौ गुरुयेन्-स्तौ गौ ग्मभद्रविराड् भवेदनीजे ।” के० ।

“भौपञ्चन्दसकान्तःपातिलेऽपि विभेपसंभार्यमर्द्धसमाधिकारे पाठः ।” ह० ।

४ । “केतुमती सजौ सगौ, भौ सगौ ग् ।” पि० ।

“असमे सजौ सगुरुगुप्तौ, केतुमती समे भरनगात्रः ।” के० ।

५ । “उपचित्रकं सौ सजौ ग्, भौ भगौ ग् ।” पि० ।

“विपमे यदि सौ सलगा दले, भौ गुजि भाद्रुकादुपचित्रम् ।” के० ।

६ । “आख्यानिकी तौ उगौ ग्, उतौ उगौ ग् ।” पि० ।

“आख्यानिकी वार्त्ताहारिकोच्यते ।” ह० ।

(क) “आख्यानिकी सा प्रकटी-कृतार्थे, यदीन्द्रवज्राचरणः पुरस्तात् ।

उपेन्द्रवज्राचरणास्तयोऽन्ये, मनीषिणीक्ता विपरीतपूर्वा ॥” शु० ।

(ख) “आख्यानिकी तौ जगुरु ग भोजे, जतावनीजे जगुरु गुरुयेत् ।

जतौ जगौ गो विपमे समे चेत्, तौ उगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ।” के० ।

“इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता ।” इ० ।

१४ । “यवमती जी जी, जौ जौ ग् ।”* पि० ।

“यवान्विता यवमतीत्यर्थः ।” इ० ।

१५ । “स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेतु,
जरी जरी गुर्यवात्परामतोयम् ।”* को० ।

१६ । “यदि विषमे भवतो नजौ जरौ,
सजयाः समे जगुरु मञ्जुसौरभम् ।”† परि० ।

१७ । रतङ्गानां तुन्दर्यपरवत्री वं चैतालीयान्तर्गते, भद्रविराज्जालारिषीपुष्पिताया औपच्छन्द-
सकान्तर्गता, वेगवती आपातलिकान्तर्गता चेति ।

१८ । अटारिसमङ्गलचषामि रेखाभि, प्रदर्शयन्ते ।

* अयुजि अन्त्यलघुः पिङ्गलस्य, अन्त्यगुरुः कैदारमृदस्य इत्येव भेदी दृश्यते ।

† अत नारायणभट्टस्य पाठोऽवलम्बितः । चीनता ताराभाषतर्कवाचस्पतिना रामतारचमिरीमणिना
च धृतः पाठः ‘समे तु जगुरुः’ इत्यधिकारदीपेण सुपेक्षितः ।

हत्तनामानि ।	पादौ	चत्वारि ।
१ । सुन्दरी ।	अपु० उ०	
२ । वेगवती	अ० उ०	
३ । भद्रविराट्	अ० उ०	
४ । कौतुमती	अ० उ०	
५ । अपचित्रकम्	अ० उ०	
६ । आख्यानिकी (पि०)	अ० उ०	
७ । विपरीताख्यानिकी (पि०)	अ० उ०	
८ । द्रुतमध्या	अ० उ०	
९ । हरिणमुता	अ० उ०	
१० । अपरवक्तम्	अ० उ०	
११ । नालभारिणी	अ० उ०	
१२ । कौमुदी	अ० उ०	
१३ । पुष्पिताग्रा	अ० उ०	
१४ । यवमती (पि०)	अ० उ०	
१५ । यवमती (के०)	अ० उ०	
१६ । मञ्जुसीरमम् ।	अ० उ०	

१८ । अर्धसमवृत्तानामुदाहरणानि । (१) सुन्दर्याः,

“किमिवाखिल-लोक-कीर्त्तितं, कथयत्यात्मगुणं बुधो जनः ।

वदितास्ति न यस्य कथन, स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥” भाषे १६।३१।

(२) वेगवत्याः,

“तव पुञ्ज-नराधिप सेनां, वेगवतीं सहते समरेषु ।

प्रक्षयोर्ध्वमिवाभिसुखीं तां, कः सकलक्षितिभ्रन्निवहेषु ॥” इ० ।

(३) भद्रविराजः,

“यत्पादतले चक्रास्ति चक्रं, हस्ते वा कुलशं सरोरुहं वा ।

राजा जगदेकचक्रवर्ती, स्याच्छं भद्रविराट् समश्रुतेऽसौ ॥” इ० ।

(४) केतुमत्याः,

“हृतभूरिभूमिपतिचिह्नां, युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

सहते न कोऽपि वसुधायां, केतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम् ॥” इ० ।

(५) उपचित्रकस्य,

“उपचित्रकमत्र विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसज्जिः ।

परपुष्टविप्लुष्टमनीहरं, सम्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥” इ० ।

(६) आख्यानिकाः (पि०), कुमारसम्भवे, भाषे च,

६ “वर्णप्रकर्षे सति कर्षिकारं, दुनोति निर्गन्धतया स्म दैतः ।

७ प्रायेण सामग्र्याविधौ गुणानां, पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥’

८ “यामूढवानूढवराहमूर्त्तिः, सुहर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः ।

९ तेनोद्यते साम्प्रतमक्षतैव, क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥”

(क) तथा कुमारसम्भवे आख्यानिकाः, श्रु० ।

१० “एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ, चिरेण दृष्टेव श्रुतोत्थितेव ।

११ उपोदपाणिग्रहणेति पित्रोः, समा विशेषोच्छसितं बभूव ॥”

विपरीताख्यानकथाय (शु०), कुमारसम्भवे, ७।२३।

उ “अथाङ्गुलीभ्यां ‘हरितालमार्द्रं, माङ्गल्यमादाय मनःशिलाच्च । ३

३ कर्णाविसक्तामलदन्तपत्रं, माता तदीयं मुखमुन्नमय ॥” ३

(७) विपरीताख्यानिक्याः (पि०), कुमारसम्भवे, ७।६४।

उ “तमेकदृश्यं नयनैः पिवन्त्यो, नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि । ३

उ तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां, सर्वाङ्गना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥” ३

(८) द्रुतमध्यायाः,

“यद्यपि शीघ्रगति-सदुगामो, बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।

नातिशयत्वरिता न च सद्दी, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥” ३० ।

(९) हरिणद्रुतायाः,

“तव पुञ्ज नराधिप विडिपां, मयविवर्जितकेतुलघीयसाम् ।

रणभूमिपरासुखवर्त्मनां, भवति शीघ्रगतिर्हरिणद्रुता ॥” ३० ।

(१०) अपरवक्त्रस्य,

“मम भुजबल-वेग-वेगितः, पततु शरोऽस्य महान् महोरसि ।

व्यपनयतु तनोश्च जीवितं, पततु ततश्च मर्त्री विपूर्वितः ॥” रामा० ।

(११) मालभारिण्याः,

“वसने परिधूसरे वसाना, नियमचाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला, मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्त्सि ॥” यकु० ।

(१३) मुष्पिताप्रायाः,

“इति सतिरुपकल्पिता विद्वत्प्रा, भगवति सात्वत मुद्गवे विभूम्नि ।

स्वसुखमुपगते कचिद्विहर्त्तुं, प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥” भाग० १।८।१२।

(१४) यवमत्याः (पि०),

“पशकान्तु कोमले करे विभाति, प्रगंस्य मत्स्यलाब्धनं पदे च यस्याः ।

सा यवान्विता भवेदनाधिका च, समस्त-वन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः ॥” ३० ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—००—

१ । “शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि द्वितीये चैकत्रिंशत्, त्रयोऽपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः, तद्वत् शिखा नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टाविंशतिरक्षराणि लघून्त्यन्ते गुरुरेकः । युक्पादे त्रिंश-
लघवोऽन्ते गुरुर्य ।” ह० ।

“शिखिगुणित-दशलघुरचितमपगत-लघु-युगलमपरमिदमखिलम् ।

सगुरुशकलयुगलकमपि सुपरिचटित-ललितपदवितति भवति शिखा ॥”

कै० ।

२ । “खञ्जा महत्ययुजीति ।” पि० ।

“एकत्रिंशदक्षरी विषमः पादः कर्तव्यः, एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः पादः ॥”

ह० ।

“विभिन्नयविनिहितशकलयुगलकलितपदवितति विरचितगुणनिचया ।

श्रुतिसुखलदियमपि जगति लिजशिर उपगतवति सति भवति खजा ॥” कै० ।

भोजशिरः उपगतवति सति खजा खञ्जा नाम ऋन्दः ।

१ । इमे द्वे शिखा खञ्जे जननवाकरस्य सममाप्त्यद्वितीयाध्यायान्तर्भवे । परन्तु तयोर्द्वयोः, माता न समसङ्गताः । पिङ्गलित्र च सूत्रस्य शिखा नाम द्वे ऋन्दौ व्याख्याते, एतन्महत्सममतस्यमपरश्च माता-
ऋन्दोऽन्तर्गतं पूर्वमेव १६ इति व्याख्यात, प्राकृतस्य शिखाखञ्जयोर्द्वयोः भेदा व्याख्याताश्चे नाम गृहीताः ।
अनयोर्भेदपक्षादि द्वयस्याकपीकसेयमप्यष्टाशुदीयते ।

४ । अथ शिखासुखीतपुगुरुसङ्गा सद्वतन दम्भत ।

शुद्धि	अयुक्तपाद		युक्तपाद	
	पूजि	गुरु	पूजि	गुरु
शिखाया	२८	१	२०	१
खञ्जाया	२०	१	२८	१

५ । उदाहरण शिखाया —

“अभिमत-यकुल कुसुम घनपरिमल मिलदलि सुस्वरित हरिति मधौ,
सहचर मलयपवन रय तरनित सरसिजरजसि शुचितरणिधितते ।
पिकसित विविधकुसुमसुलभसुरभिगरमदन निहित सफलजने,
ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरह दहन विषमशिखा ॥” ह०

उदाहरण खञ्जाया —

“अपगतघन विगददगदिशि हतजनहृदि परिणतकणकपिलकलने,
प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल सुरभितमरुति शरदि समये ।
शुचिगगिमहनि विहृतसरमिरुहि मुदित मधुलिहि विमलितधरपितले ।
किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥” ह० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ समहत्तम् ।

- १ । “ग्लिति समानी । २ । खिति प्रमाणी ।
३ । वितानमन्यत् ।” पि० ।

“गकार-नकाराभ्यां यद्वत्तं समाध्येत तत् ‘समानी’ नाम । लकार-
गकाराभ्यां यद्वत्तं समाध्येत तत् ‘प्रमाणी’ नाम, नाराचमित्यपरे । ‘आभ्यां

समानो-प्रमाणीभ्याम् 'अन्यत्' अष्टाक्षरपादं छन्दो 'वितानं' नाम । किञ्च वितानमन्यदिति वृत्तं सूत्रकारो वितानस्यानेकप्रकारतां दर्शयति, अन्यथा वितानं भौ गौ इत्येव विदध्यात् ।” ६० ।

१ । एभिस्त्रिभिः सूत्रैः समानो प्रमाणी वितानानोति गोवि साधारणनामान्यवीक्षणानि । अत्रशुद्धी विशेषकानि । अन्यथा पिङ्गलाचार्यस्य प्राक्तनव्यगताष्टाक्षरमन्त्रिकेति विज्ञेयसंज्ञाऽङ्कितो भवेत्, सूत्रव्यगते 'वितपदा भौ गौ' इति सूत्रस्यानावश्यकं स्यात् । अन्तस्तु 'वितानमन्य'दिप्यनेन सूत्रेण कस्यापि विशेषज्ञस्य लक्षणं मोक्षं, समानो प्रमाणी लक्षणयोरभावविशिष्टमतिव्यापकं नामैव निर्दिष्टम् ।

२ । अत्र इत्यायुधे इभित समानो प्रमाणी वितानानामुदाहरणानि बोद्धवन्ति ।

(क) समान्याः, “वासवोऽपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।

तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत ॥

अपि च, ॐ नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय ।

दुष्ट-दैत्य-मर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥”

(ख) प्रमाण्याः, “सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः ।

तव प्रमाणमोक्षितुं चमौ न तौ बभूवतुः ॥”

(ग) वितानस्य, “दृष्ट्वां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।

इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संशय ॥

द्वितीयञ्च, हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।

लभतेऽसौ मण्डिचित्रं नृपतिर्मूर्द्धि^१ वितानम् ॥

अन्यञ्च, कङ्काल-मालभारिणं कन्दर्प-दर्प-हारिणम् ।

संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥

अपि च, तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्प-चाप-भङ्गुर-भ्रू-विभ्रमोपशोभितम् ॥

अन्यदतो हि वितानं खेतपटेन यदुक्तम् ।

चित्रपदापि च भौ गौ तेन गतार्थमिवैतत् ॥”

इति चोपकृते छन्दःसारसंग्रहे वृत्तभेदो नाम द्वितीयोऽंशः ।

तृतीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ समहराभेदाः ।

“‘आरभ्यैकाचरात्पादादेकैकाचरवहितैः’ ।

पादैरुक्त्यादिसंज्ञं स्याच्छब्दः ‘पङ्क्तिं गतिं गतम् ।’” के०, ग० । १०

१ । उक्त्यायां त्रिः । तत्तत्तत्तत् “सो सा जं गो ।” प्रा० । “गूयोः ।” के० ।
साहेतिकम् (—) उदाहरणञ्च “योस्ते सास्ताम् ।” ग० ।

२ । अत्युक्त्यायाम्,

१ । कामः स्त्री वा—तत्तत्तत्तत्, “दीहा योहा, कामो रामो ।”
प्रा० । “गौ स्त्री ।” के० । सां (—) । यया—

“तुम्हे सुम्हे सुभं देऊ ।” प्रा० ।

२ । मधु—“लहु जुअ । महु धुअ ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मही—“नगी जही । मही कही ॥” प्रा० । सां (—) ।

४ । सारः—“सार एहु । गो वि रेह ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मध्यायाम्,

१ । ताली नारी वा—तत्तत्तत्तत् “तालीए जाणोए । गोकणा
तीवणा ॥” प्रा० । “मो नारी ।” के० । सां (—) ।

यया “गोपानां नारीभिः । शिटोऽव्यात् कृणो वः ॥” ग० ।

२ । प्रिया मृगो वा—“हे पिए लेकिए । अकुरे तिणि रे ॥” प्रा० ।
“रो मृगो ।” के० । सां (—) ।

यथा “सा मृगीलोचना । राधिका योपतेः ॥” ग० ।

३ । मृगी—“ससी सो ज णीओ । फण्णिन्दे मणीओ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

४ । रमणः—“सगणो रमणो । सहिओ कहिओ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

५ । पञ्चालः—“तकार जं दिट्ठ । पञ्चाल उक्किट्ठ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

६ । मृगिन्द्रः—“णरेन्द ठवेडु । मइन्द करेडु ॥” प्रा० । सां (— —) ।

७ । मन्दरः—“भो जहि सो सहि । मन्दर सुन्दर ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

८ । कमलः—“कमल पभण । सुसुहि णगण ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

९ । प्रतिष्ठायाम्,

१ । तीर्था कन्या वा—“चारी हारा, अष्टा काला । विष्णे कथा,
जाणे तिथा ॥” प्रा० । “समी चेत्कन्या ।” के० । सां (— — —) ।

यथा “मास्त्रकन्या, सैका धन्या । यस्याः कूले, कण्ठोऽखिलत् ॥” ग० ।

— २ । सती—“नगि सती ।” ग० । सां (— — —) ।

यथा “सुररिपो, तव पदम् । नमति सा, ननु सती ॥” ग० ।

३ । धारि, “वण्ण धारि, सुग्धि धारि । विण्णि हारि, दोस मारि ॥” प्रा० ।
यथा च वृत्तरत्नावल्या “ई विधाय, लं निधाय । धारि नाम, वृत्तमेहि ॥”
सां (— — —) ।

४ । नगानी—“पणोहरो, गुहमरो । णगाणिषो, मजाणिषो ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

५ । सुप्रतिष्ठायाम्,

१ । वंशः पद्मतिरसरपद्मतिर्वा—नम्रचणम्, “पिंगल दिक्षो,
भ २२ सिद्धो । कण दुदिल्लो, वंश मुणिणो ॥” प्रा० । “अगो गिति

पङ्क्तिः ।” के० । “आद्यचतुर्थ, पञ्चमकं चेत् । यत्र गुरुः, स्यात्साक्षर-
पङ्क्तिः ।” श्रु० । सां (— — — —) ।

२ । प्रिया—“मन्त्रोः प्रिया ।” ग० । सां (— — — —) ।

३ । मन्त्रोहा —“मन्त्रोहारूप, दिष्टो मीभूषम् ।

वे कथा हारो, भूषन्ता सारो ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

४ । हारीतः—“घाई हि भन्ते, हारे सजुते ।

मन्त्रेक गन्धो, हारीष गन्धो ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

५ । यमकम्—“सुपिष भण, मरम भण ।

सरह भण, जमक गुण ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

(क) “गायत्रे हन्दि ।” इ० ।

१ । “तनुमध्या ल्यौ ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते विगेषेण वियामः कर्तव्य इत्याश्रयः ।” इ० ।

“ल्यौ चित्तनुमध्या ।” के० ।

२ । चतुर्वगा गगिषदना वा—“ठइ चतर्वसा, कणि वइ भासा ।

दिषवर कणो, फुनरमवणो ॥” प्रा० । “गगिषदना न्यौ ।” के० ।

“अगुरुचतुर्कं भवति गुरु द्वौ । घनकुचयुग्मे गगिषदनासौ ।” श्रु० ।

३ । गेया विदुषेया, वाणी वा—“वाराहा भक्ता जं, कथा तोषा होतं ।

हारा ह्का वंधी, मेमारुधा हन्दी ॥” प्रा० । “विदुषेया सो मः ।” के० ।

“यथे चेदोर्घाणां, वाणीति प्रोक्ता मा ।” इति टण्डिटीका ।

४ । वसुमती—“को चेद् वसुमती ।” के० ।

- ५ । गङ्गानारी सोमराजी वा - “छत्रावणवदा, भुञ्जद्वापयदा ।
पद्मा पाञ्च चारी, कही सकलणारी ॥” प्रा० । “द्विया सोमराजी ।” ग० ।
६ । “पिच डिच धुञ्च, सगणेषु जुञ्च । छत्रवणपयो, कलकट्ठ ठञ्चो ॥
७ । अक्खरा जेक्खा, सा विजोहा पद्मा । मत्त पंचा दुणा, विणि जोहा गणा ॥
८ । कामावणारेण, अहेण पाएण । मत्ता दहा सुव, मन्याण सो बुद्ध ॥
९ । धञ्चं मरवीच, मणीगुण तोच । रई लहु अन्त, स मान्द कन्त ॥
१० । दिअवर किअ, भण्ड सुपिअ । दमणच गुण, फणिवड भण ॥” प्रा० ।
११ । अवेधां छन्दसां लघुगुणकमी रेखाभिर्दर्शयते ।

अक्षरानामि नायकानाम्	वर्णानां लघुगुणकम्					
	१	२	३	४	५	६
१ । तनुमध्या						
२ । शशिवदना						
३ । विद्युल्लेखा						
४ । वसुमती						
५ । सोमराजी						
६ । डीनम्						
७ । द्वियोधा						
८ । मन्यानः						
९ । मालती						
१० । दमनकम्						

(ख) उष्णिहि ।

१ । “कुमारललिता वसौ ग् ।” पि० ।

“विभियसुर्भिय यत्पदेऽं वर्णयन्ति । अत्र केचिद् द्वाभ्यां पञ्चभिश्च
यतिमिच्छन्ति ।” छ० । “कुमारललिता जम्गाः ।” के० ।

२ । मदलेखा—“मसौ गः स्यान्मदलेखा ।” के० ।

“तुर्यं पञ्चमकं चेद्यत्र स्यान्मधु वाले ।

विद्वद्भिर्मृगनेत्रे प्रोक्ता सा मदलेखा ॥” शु० ।

३ । मधुमती—“ननगि मधुमती ।” के० ।

४ । हंसमाला—“सरगैहंसमाला ।” के० ।

५ । समानी—“चारि हार किञ्जही, तिण्णि गन्ध दिञ्जही ।

सत्त चत्तरा ठिभा, सा समाणिषा पिभा ॥

६ । भण्ड सुवासड, सहु सुविसेमड । रद्वड मत्तह, भगणहि चन्तह ॥

७ । चरणगण विप्प, पढम् लद यप्प । जगण तसु चन्त, भण्ड करहच्च ॥

८ । सत्ता दीहा जाणेही, कणा ती गो माणेही ।

चाउहाहा मत्ताणा, सीसोरूपो छन्दाणा ॥” प्रा० ।

८ । शरीरा छन्दसा लघुगुरुभेदो विद्याभिर्दग्धते ।

वृत्तनामानि उपदिष्टि	वर्णाणां लघुगुरुभेदम्.						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । कुमारललिता							
२ । मदलेखा							
३ । मधुमती							
४ । हंसमाला							
५ । समानी							
६ । सुवासः							
७ । करहचक्षुः							
८ । शीर्षरूपम्							

(ग) अनुष्टुभि ।

१ । “माणवकाक्रीडितकं भौ लौ ।” पि० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” इ० ।

“आदिगतन्तुर्थगतं पञ्चमकञ्चान्त्यगतम् ।

स्यादुक् चेत् सङ्गथितं माणवकाक्रीडिमिदम् ॥” शु० ।

२ । “चित्रपदा भौ गौ ।” पि० ।

“भौ गिति चित्रपदा गः ।” के० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” इ० ।

३ । “विद्युन्माला मौ गौ ।” पि० ।

“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या वियामः स्यादेदैवेदैः ।

विद्वद्भ्यो दीर्घाणां व्याख्याता ना विद्युन्माला ॥” शु० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” इ० ।

४ । “हंसरुतं मौ गौ ।” पि० ।

“मौ गौ हंसरुतमेतत् ।” के० ।

५ । समानिका मञ्जिका वा—“हारगन्धवन्धवेण, दिष्ट अष्ट अक्षरेण ।

धारहाङ् मत्त जान्, मञ्जिका सुखन्द भाण ॥” प्रा० ।॥

“जौ समानिका गली च ।” के० । “गौ रजौ समानिका तु ।” ग० ।॥

६ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वा—

“लङ् गुरु णिरन्तरा, पमाणि अष्ट अक्षरा ।

पमाणि दूण किञ्जय, णराच सो भणिञ्जय ॥” प्रा० ।

“प्रमाणिका जरी मगौ ।” के० ।

“द्वितुर्यपष्टमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।

तदा निवेदयन्ति तां बुधा नगस्वरूपिणीम् ॥” शु० ।

- ७ । वितानम्—“वितानमाभ्यां यदन्यत् ।” कै० ।
 ८ । गजगतिः—“‘नभनगा गजगतिः’ इति कस्यापि ।” ग० ।
 ९ । नाराचिका—“नाराचिका तरो नगौ ।” ग० ।
 १० । तुङ्गः—“तरनण्यणि तुङ्गो, पट्टम गण सुरङ्गो ।
 ण्यण्य जुच्यन्त वदो, गुह जुच्यन्त पसिहो ॥” प्रा० ।
 ११ । कमलः—“पट्टम गण विष्ण्वो, विहु तह णरेद्वो ।
 गुह सहिष एतिणा, कमल इम भग्तिणा ॥” प्रा० ।
 १२ । अथैषां वृत्तानां लघुगुरुत्वम् ।

वृत्तानामानि लघुगुरुत्वम्	वृत्तानां लघुगुरुत्वम्							
	१	२	३	४	५	६	७	८
१ । माणवकाप्रोहितकम्								
२ । चित्रपटा								
३ । विद्युन्माला								
४ । हसरतम्								
५ । समानिका								
६ । प्रमाणिका								
७ । वितानम्	लघु	गुरु	लघु	गुरु	लघु	गुरु	लघु	गुरु
८ । गजगतिः								
९ । नाराचिका								
१० । तुङ्गः								
११ । कमलः								

* सूत्रमिदं रामतारकशिरिषादिना वृत्तानिदम्बुत्तम् । न चिह्नितम् । अथ वृत्तानिदम्बुत्तम्
 हसरताभ्यामिषयपयत । तद्विषयम् । त्रिभुजगतिः इत्यत्र इषयः न चिह्नितम् । अथ वृत्तानिदम्बुत्तम्
 इत्यत्र । इत्युपेक्ष्य च पुनः अथ वृत्तानिदम्बुत्तम् इत्यत्र इषयः न चिह्नितम् ।

(घ) वृद्धत्याम् ।

१ । “भुजगशिशुसृताः नौ स् ।” पि० ।

“भुजगशिशुसृता नौ मः ।” के० । “सप्तभिर्द्वाभ्याश्च यतिरित्याम्नायः ।” वृ० ।

२ । “हलमुखी नौ स् ।” पि० ।

“राजसाविह हलमुखी ।” के० । “त्रिभिः षट्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” वृ० ।

३ । मणिमध्यम्—“स्याच्चण्डिमध्यं चेद्भ्रमसाः ।” ग० ।

“चम्पकमाला यत्र भवेदन्यविहीना प्रेमनिधे ।

छन्दसि दत्ता ये कवयस्तन्मणिमध्यन्ते सुवते ॥” शृ० ।

४ । भद्रिका—“भद्रिका भवति री नरी ।” के० ।

५ । भुजङ्गसङ्गता—“सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।” ग० ।

६ । कमला—“सुपिञ्च गण रमणिष्ठा, दिक्ष गण लुच अणिष्ठा ।

शुक्ल पुरिष पद्म पद्मो, दक्ष कलश कमलपद्म ॥” प्रा० ।

“द्विगुण नगण सङ्घितः सगण इह हि विहितः ।

फण्डिपतिमतिविमला चित्तिप भवति कमला ॥” इति वृत्तरत्नावल्याम् ।

७ । रूपमाली—“णाभा रात्रा अंघे साराए, चारी काष्ठा अंते हाराए ।

अष्टाहारो मत्ता पाषाए, रूचामाली छंदो अंपूसे ॥” प्रा० ।

८ । महालक्ष्मीः—“दिष्ट जोहागणा तिष्ठिष्ठा, णाचराएण जा विधिष्ठा ।

मासअडेण पाषण्डिष्ठा, जाण मुडे महालक्ष्मिष्ठा ॥” प्रा० ।

९ । सारङ्गिका—“दिक्षवर कण्ठी सङ्घणं, पञ्चपञ्च मत्ता गणणं ।

सर सुचि मत्ता लक्षिणं, सहि सरङ्गिका कक्षिणं ॥” प्रा० ।

१० । पवित्रा—“कुन्तीपुत्ता जुच लक्षिणं, तीए विष्णो धुच कक्षिणं ।

अन्ते हारो अह जणिष्ठा, पाइत्ता रुचठ कक्षिणं ॥” प्रा० ।

- ११ । विम्बः—“रदध फणि विंव एमी, गुन जुधन सव्व सेती ।
सिरिदि दिध मम्म राधो, गुणह गुणिए सहाधो ॥” प्रा० ।
- १२ । तोमरम्—“जसु पार हव विधाण, तसु वे पमीहर जाण ।
पमणेद पाधणरेद, हम जाण तोमर कंद ॥” प्रा० ।

११ । पवेण हन्तरी लउगुदकरी रेखाभिदंखंते ।

उपनामानि इत्यादि	पदांशानां लघुगुणक्रमः							
	१	२	३	४	५	६	७	८
१ । भुजगशिशुचता								
२ । हलमुखी								
३ । मणिमध्यम्								
४ । भद्रिका								
५ । भुजङ्गमङ्गला								
६ । कमला								
७ । रूपमाली								
८ । महानक्षत्रीः								
९ । भारद्वाजिका								
१० । पवित्रा								
११ । विम्बः								
१२ । तोमरम्								

(६) पद्धती ।

१ । “शुद्धविराण्मसौ जगौ ।” पि० ।

“अत्र पादान्तेऽप्यतिः ।” ड० । “म्हो जगौ शुद्धविराडिदं मतम् ।” बे० ।

२ । “पणवो म्मौ दगौ ।” पि० ।

“म्नो यगौ चेति पणवनामेदम् ।” के० । “अत्र च पञ्चभिः पञ्चमि-
र्यतिरित्यान्नायः ।” इ० ।

३ । “रुक्मवती भ्मौ सगौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

“तन्वि गुरुः स्यादाद्यचतुर्थं, पञ्चमपष्ठश्चान्यसुपान्त्यम् ।

इन्द्रियवाणैर्यत्र विरामः, सा कथनोया चम्पकमाला ।” शु० ।

“भ्मौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् ।” के० ।

४ । “मयूरसारिणी जीं गौ ।” पि० ।

“जीं रगौ मयूरसारिणी स्यात् ।” के० । “प्रत्य पादान्ते यतिः ।” इ० ।

५ । “मत्ता भ्मौ सगौ ।” पि० । “ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ।” के० ।

“चतुर्भिः पङ्क्तिभ्य यतिरित्यान्नायः ।” इ० ।

६ । “उपस्थिता रजौ जगौ ।” पि० ।

“तो जौ गुरुण्यसुपस्थिता ।” के० ।

“अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्यान्नायः ।” इ० ।

७ । मनोरमा—“नरजगैर्भवेन्ननोरमा ।” के० ।

८ । हंसी—“ज्ञेया हंसी मभनगयुक्ता ।” परि० ।

“मन्दाक्रान्ताख्ययतिरहिता, मालङ्कारे यदि भवति या ।

सा विद्वद्भिर्धुयमभिहिता, ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥” शु० ।

९ । दीपकमाला—“दीपकमाला भ्मो मता जगौ ।” परि० ।

१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा—“त्वरितगतिय नजनगैः ।” म० ।

“दिश्वर द्वार पञ्चलिङ्गा, पुण्ये तद्वि अकहिङ्गा ।

वसु सङ्घ वे गुरु महिङ्गा, अमिअगई धुअ कहिङ्गा ॥” प्रा० ।

११ । संयुक्ता—“जसु आइ इत्य विधाणिथो, तसु वे पम्भोहर जाणिथो ।

‘शुरुधन्त पिंगल जंपिथो, सहि छंद संयुक्त थपिथो ॥’ प्रा० ।

- १२ । सारवती—“दीह लङ्गुत्र दीह लङ्ग, सारवङ्गं पुष्य हृदं कङ्ग ।
अंत पञ्चोद्धर यष्य घञ्चा, चीहङ्ग मत्त विञ्चामकञ्चा ॥” प्रा० ।
- १३ । सुषमा—“कम्पो पदम्पो हत्यो जुञ्चली, कम्पो तिञ्चली हत्यो पञ्चली ।
सोला कलया छङ्का वलञ्चा, एमा सुसमा दिङ्गा सुसमा ॥” प्रा० ।
- १४ । चदैरां चन्दरां अङ्गुच्छदनी रेखाभिर्दङ्गने ।

इष्टनामानि पङ्क्तौ	वर्णाणां सङ्गुह्यक्रमः									
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१ । शुद्धविराट्										
२ । पणवः										
३ । कम्पवती चम्पकमाला वा										
४ । मयूरसारिणी										
५ । मत्ता										
६ । उपस्थिता										
७ । मनीरमा										
८ । हंसी										
९ । दीपकमाला										
१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा										
११ । संयुक्ता										
१२ । सारवती										
१३ । सुषमा										

(च) त्रिद्विम्बि ।

१ । “इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग् ।” पि० ।

“पादास्ते यतिः ।” ह० ।

“यस्यास्त्रिपद् सप्तममक्षरं स्यात्, ऋभं सुत्रहे नवमश्च तद्वत् ।

गत्या विलज्जीकृतहंसकान्ते, तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः ॥” श्रु० ।

२ । “उपेन्द्रवज्रा उतौ उगौ ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यदीन्द्रवज्राचरणेषु पूर्वे, भवन्ति वर्णा लघवः सुवर्णे ।

अमन्दमाद्यन्मदने तदानो-मुपेन्द्रवज्रा कथिता कवीन्द्रैः ॥” श्रु० ।

३ । “आद्यन्तावुपजातयः ।

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः, संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो, नृपेण पुरंनपरीक्षणाय ॥” पि० ।

“केचिदिदं सूत्रं न्यायीपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयो-
रपि सङ्गरादुपजातयो भवन्ति । तथा शास्त्रिणीवातोर्ध्वपादयोः । अन्येषा-
मपि स्वल्पमिदानीं प्रयोगानुसारिणोपजातयो ज्ञेयाः ।” ह० ।

“यत्र द्यौरप्यनयोसु पादा, भवन्ति सीमन्तिनि चन्द्रकान्ते ।

.विहङ्गिराद्यैः परिकीर्तिता सा, प्रयुज्यतामित्युपजातिरप्या ॥” श्रु० ।

उपजातयस्तु अगुर्द्वयसङ्गता भवन्तीति एतद्व्यवहारशक्यं निर्दिष्टम् । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्योः
अगुर्द्वयोपजातीनां अगुर्द्वयं नामानि विहङ्गमोक्षानि शास्त्रतयमे । यथा—

१। जीर्णि, अ, इ । २, ३ । नुतवीधल्य विपरीताख्यानस्त्रिया । २। वाची, इ, उ । ३, ४ ।
४। नावा, अ, उ । ५, ६ । ५। शाना, इ, इ । अ, इ । ६। इंद्री, अ, इ । अ, इ ।
विपरीताख्यानिकी सा । ७। नावा, इ, उ । अ, इ । ८। नावा, अ, उ । अ, इ ।
९। नावा, इ, इ । इ, उ । १०। आर्द्रा, अ, इ । इ, उ । १०। भद्रा, इ, उ । इ, उ ।
आख्यानिकी वेदा । ११। शिवा, अ, उ । इ, उ । १२। राता, इ, इ । अ, उ ।
१३। अहि, अ, इ । अ, उ । १४। इहि, इ, उ । अ, उ । नुतवीधल्यख्यानस्त्रिया ।

४ । “दीधर्कं भौ उगौ ग् ।”* पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

* वेङ्कटाक्षतयमे अमुनाया दीधर्कनाया अ एकमिव अन् इत्यन्यापगतं दृश्यते । अधिकमितिदि-
अगुर्द्वयोः ।

“प्राद्यचतुर्थमहोननितम्बे, सप्तमकन्दशमञ्च तयान्त्यम् ।

यत्र गुरु प्रकटस्मरसारे, तत् कथितवन्तु दोषकहत्तम् ॥” शु० ।

५ । “शालिनी स्तौ रगौग् समुद्र ऋषयः ।” पि० ।

“ऋसो वर्षो जायते यत्र षष्ठः, कम्बुग्रीवे तद्वदेवाष्टमान्यः ।

विद्यामः स्यात्तन्वि वेदैस्तु रङ्गैः, तां भाषन्ते शालिनीं ह्यान्दसीयाः ॥” शु० ।

६ । “वातोर्मीं स्तौ रगौ ग् ।” पि० ।

“वातोर्मीयं कथिता स्तौ तगौ गः ।” के० । “चतुर्भिः सप्तमिष यतिः ।” ह० ।

७ । “रथोद्धता नीं लौं ग् ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आद्यमक्षरमतस्तृतीयकं, सप्तमञ्च नवमन्तयान्तिमम् ।

दीर्घमिन्दुमुखि यत्र जायते, तां वदन्ति कवयो रथोद्धताम् ॥” शु० ।

८ । “स्वागता नीं भगौ ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“अक्षरञ्च नवमन्दशमञ्च, व्यत्ययाद्भवति यत्र विनीते ।

प्राक्तनैः सुनयने यदि सैव, स्वागतेति कविभिः कथिता सा ॥” शु० ।

९ । “भ्रमरविलसिता स्तौ नौ ग् ।” पि० ।

“स्तौ नौ गः स्वादृभ्रमरविलसितम् ।” के० । “चतुर्भिः सप्तमिष यतिः ।” ह० ।

१० । “वृन्ता नौ रगौ ग् ।” पि० । “सैव यतिः ।” ह० ।

“ननसगगुरुरचिता वृन्ता ।” के० ।

११ । “श्येनी जीं लौं ग् ।” पि० ।

“श्येन्द्रीरिता रजी रली गुरुः ।” ग० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

१२ । “विलासिनी जीं रगौ ग् ।” पि० ।

१३ । गाथायां, “कुङ्कुमलदन्तौ भूतौ ग्नी गिन्द्रियरसाः ।” पि० ।
 “वाणरसैः स्यादभतनगमैः शोः । भोक्तिकमाला यदि भवनाद्भौ ।” के० ।*

“स्यादनुकूला भतनगगाद्येत् ।” ग० ।

१४ । सान्द्रपदम्—“सान्द्रपदं स्यादभतनगलैश्च ।” परि० ।

१५ । सुसुखी—“नजजलगैर्गदिता सुसुखी ।” के० ।

“दिधवर हार लङ्ग जुञ्जला, वलञ्च पविञ्च हत्यञ्जला ।

पञ्च कल चोद्द्व जं पुञ्चही, कह वरवल्लहि हो सुसुखी ॥” प्रा० ।

१६ । भद्रिका—“नगरलगुहभिश्च भद्रिका ।” के० ।

१७ । मोटनकम्—“स्यान्मोटनकं तजजाय लमी ।” ग० ।

१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा—

“उपस्थितमिदं जूसौ तादृ गकारौ ।” के० ।

“शिखण्डितमिदं जूसौ त्गौ गुरुयेत् ।” परि० ।

१९ । उपचित्रम्—“उपचित्रमिदं सप्तसङ्गौ ।” के० ।

२० । कुपुरुषजनिता—“कुपुरुषजनिता ननौ गौ गः ।” के० ।

२१ । अनवसिता—“अनवसिता न्यौ भौ गुरुन्ते ।” के० ।

२२ । विध्वङ्गमाला—“विध्वङ्गमाला भवेत्तौ तगौ गः ।” परि० ।

२३ । दमनकम्—“दिधवर जुञ्च लङ्ग जुञ्जलं, पञ्च पञ्च पञ्चलिञ्च, वलञ्च ।
 चउपञ्च चउवसु कलयं, दमणञ्च भण फणिभणिञ्च ॥” प्रा० ।

२४ । मालतीमाला—

“कुन्तोपुत्ता पंचा दिव्या जाणीया, चन्ते कन्ता एका हारा माणीया ।

पापापाया मत्ता पत्ता पाईसा, मालतीमाला अंपत्ता पाएसा ॥” प्रा० ।

२५ । द्रुता—“रण जेन सेन मगयोर्दुता ।”

२६ । इन्दिरा—“नररसैर्गुराविन्दिरा मता ।”

शामतावचरिणमविष्टे इमे इमे ।

* इतरभाषेरी टीकाया मीनिचमालामाया च एकमीव वर्णं व्याख्यातम् । ते च अनुकूला च कुङ्कुमल दन्तौ मालाकलाणि ।

इत्यनामानि विटुभि	वर्णानां सप्तगुरुत्वम्:										
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
१ । इन्द्रवज्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । उपेन्द्रवज्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । उपजातययतुर्दश	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । दीधकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । शान्तिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । वातोर्ध्वी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । रघीवता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । स्वागता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । भ्रमरविलसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । हुन्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । श्वेनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । विलासिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । कूडमलदन्ती यीर्वा १	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । सान्द्रपदम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१५ । सुमुखी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१६ । मद्रिका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१७ । मोटनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१९ । उपचित्रम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२० । कुपुरुषजनिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२१ । अनवसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२२ । विध्वद्माला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२३ । दमनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२४ । मालतीमाला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२५ । वृता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२६ । इन्दिरा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

‘कश्चिद्वि
रादि गुरुः
कश्चिद्विद्वि
उपुर्भवति ।

‘मौक्तिक-
लाया अपु-
द्रुषा वा ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—००—

१ । “चतुःशतमुत्कृतिः । २ । चतुरश्रचतुरस्यजिदुत्-
कृतेः । ३ । तान्यभिसंख्याप्रेम्नः कृतिः । ४ । प्रकृत्या च ।
५ । धृत्यष्टि-शर्करी-जगत्यः । ६ । पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्ये-
वैषाम् । ७ । द्वितीयं द्वितीयमतितः ।” पि० ।

“१ । यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति तत् उत्कृतिर्नामच्छब्दः ।
२ । उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरेक्षरैर्नानि शब्दांसि अन्यानि स्थापयेत्,
अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् । ३ । तानि, अभि सं वि बाङ् प्र इत्येतेभ्यः
पराणि कृतिसंज्ञानि भवन्ति, तत्र शताक्षरं शब्दोऽभिकृतिः, पञ्चवत्यक्षरं
सङ्कृतिः, द्वावत्यक्षरं विकृतिः, अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः, चतुरशीत्यक्षरं
प्रकृतिः । ४ । ‘प्रकृत्या’ स्वरूपेणैव, तेन अशीत्यक्षरं कृतिः । ५ । कृते-
रधस्तादृति अष्टि शर्करी जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः ।
६ । धृतिशब्दात्पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्दः, शर्करीशब्दात्पूर्वं
शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात्पूर्वं जगतीशब्दः । ७ । द्वितीयं द्वितीयं शब्द-
रूपमतिशब्दात्परतः प्रयोक्तव्यम् । तत्र षट्सप्तत्यक्षरमतिधृतिः, चासप्त-
त्यक्षरं धृतिः, अष्टपञ्चाक्षरमत्यष्टिः, चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिः, पष्ट्यक्षरमतिशर्करी,
षट्पञ्चाशदक्षरं शर्करी, द्वापञ्चाशदक्षरमतिजगती, अष्टचत्वारिंशदक्षरं
जगती ।” इ० ।

तत्र जगत्याम् ।

१ । “वंशस्था उत्तौ जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

“उपेन्द्रव्याचरणियु मन्ति चेद् उपान्यवर्णा लघवः परे कृताः ।

मदोक्तमदभूजित-कामकार्मुके वदन्ति वंशस्थयितं बुधास्तदा ॥” श्रु० ।

२ । “इन्द्रवंशा तौ जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

“यस्यामगोकादुरपाणिपत्नवे, वशस्यपादा गुरुपूर्ववर्णकाः ।

तारुण्यहेलारतिरद्वलानसे, तामिन्द्रवंशा कवयः प्रचक्षते ॥” श्रु० ।

३ । “द्रुतविलम्बितं नभौ भौ ।”^२ पि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

“अयि लगोदरि यत्र चतुर्यकं, गुरु च सप्तमकं दशमन्तया ।

विरतिगद्य तथैव शुमध्यमे, द्रुतविलम्बितमित्युपदिश्यते ॥” श्रु० ।

४ । “तोटकं सः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

“सद्यतीयकपठमनङ्गरते, नवम विरतिप्रभवङ्गुरे चेत् ।

घनपीनपयोधरभारनते, ननु तोटकहस्तमिदं कथितम् ॥” श्रु० ।

५ । “प्रमिताक्षरा रजौ सौ ।” पि० ।

“यदि तोटकस्य गुरु पञ्चमकम्, विहितं विनासिनि तदक्षरकम् ।

रससंख्यकङ्कुर न चेदवले, प्रमिताक्षरेति कविभिः कथिता ॥” श्रु० ।

६ । “भुजङ्गप्रयातं यः ।” पि० ।

“यदाद्यञ्चतुर्थन्तया सप्तमं स्यात्, तथैवाक्षर उस्वमेकादशाद्यम् ।

शरच्चन्द्रविह्वेपिवक्त्रारविन्दे, तदुक्तं कवीन्द्रैर्भुजङ्गप्रयातम् ॥” श्रु० ।

७ । “वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय ऋषयः ।” पि० ।

“पञ्चाश्वैन्द्रिजा वैश्वदेवी ममौ यौ ।” के० ।

८ । “कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ।” पि० ।

“नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।” के० ।

९ । “पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः ।” पि० ।

“वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ।” के० ।

१० । “तत नौ स्त्री ।” पि० ।

“ललितमभिहितं नौ स्त्री नामतः ।” परि० ।

११ । बहुसंज्ञका—“चञ्चलाक्षिका नौ रौ ।” पि० ।

पुनर्गाथायां, “गौरी नौ रौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“प्रसुदितवदना भवेन्नी च रौ ।” के० । “नगररघटिता तु मन्दाकिनी ।” ग० ।

“वसुयुगविरतिर्ननौ रौ प्रभा ।” इति भञ्जिनावः ।

१२ । “स्त्रिग्विणी रः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“रैयतुर्भिर्युता स्त्रिग्विणी सन्मता ।” के० । ‘लक्ष्मीधरा’ च । प्रा० ।

१३ । “जलोद्वतगतिजसौ रसर्तवः ।” पि० ।

“रसैर्जसजसा जलोद्वतगतिः ।” के० ।

१४ । “कान्तोत्पौड़ा भौ स्त्री ।” पि० ।

१५ । “वाहिनी त्मौ स्याद्विषिकामशराः ।” पि० ।

१६ । “नवमालिनी न्नी भ्याविति ।” पि० ।

“वसुसुद्रैर्यतिः ।” ह० । “इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।” के० ।

१७ । गाथायां, “वरतनुन्वीं न्नी पङ्कुरसाः ।” पि० ।

“भवति नजावय मान्मती जरौ ।” ग० ।

१८ । गाथायां, “जलधरमाला न्नी स्त्री समुद्रवसवः ।” पि० ।

“पद्मपट्टाभिर्जलधरमाला न्नी स्त्री ।” के० ।

१९ । गाथायां, “ललना स्तौ न्नी इन्द्रियर्षयः ।” पि० ।

“पद्मभिः सप्तभिः यतिः ।” ह० ।

२० । सप्तना—“पद्मसुनि न्नी सात् सयुता सप्तना ।” परि० ।

२१ । चन्द्रवर्त्म—“चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ।” के० ।

२२ । प्रियंवदा—“भुवि भवेच्चभजरैः प्रियंवदा ।” के० ।

२३ । मणिमाला—“त्वौ त्वौ मणिमालाच्छिन्ना गुह्यवक्त्रौः ।” के० ।

२४ । खलिता—“धीरैरभाणि खलिता तभौ जरौ ।” के० ।

२५ । उज्ज्वला—“ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।” के० ।

२६ । तामरसम्—“अभिनवतामरसं नञ्जाड् यः ।” के० ।

२७ । हुतपदम्—“हुतपदं भवति नभनयाद्येत् ।” परि० ।

२८ । विद्याधारः—“सर्वे मा यस्मिन् सीयं विद्याधारः स्यात् ।” परि० ।

“चारी कक्षा पाए दिक्षा सप्ता हारा, पाप्मा अंता दिक्के कन्ते चारी हारा ।

छावावेभामत्ता पत्ता चारीपाप्मा, विजाहारा जंपी सारा शापाराभा ॥” प्रा० ।

२९ । पञ्चचामरम्—“लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।” परि० ।

३० । सारङ्गः—“सारङ्गसंग्रं समस्तौस्तकारैस्तु ।” परि० ।

“जं चारि तकार संभेष उक्किड्ड, सारंगरूपक सौ पिंगली दिड्ड ।

जा तीणि वीसाम संयुक्त पाए हि, शा जाणिए कन्ति अखख भाएण ॥” प्रा० ।

३१ । मौक्तिकदाम—“समस्तजनीरय मौक्तिकदाम ।” परि० ।

“पप्पोद्धर चारि पसिड्डह ताम, तितेरह मसह मौत्तिचदाम ।

ण पुव्वहि हार ण दिज्जहि अंत, विड्ड सअ अम्मल छप्पण मत्त ॥” प्रा० ।

३२ । मोटकं मोदकं वा—“मोटकनाम समस्तभनीरय ।” परि० ।

“तीटअ छंद विरीअ ठमिज्जसु, मोदअ छंदह शाम करिज्जसु ।

चारिगणा भगणा सुपसिड्डठ, पिंगल जंपह किसिअ लुडठ ॥” प्रा० ।

३३ । तरलनयनम्—“रविलघु तरलनयनमिह ।” परि० ।

“णगण णगण कर अठणुण, सुकाह कमल रड्ड फणि भण ।

तरलयअणि सरस वलड्ड, सवगुरुलण णिरवि करड्ड ॥” प्रा० ।

३४ । अनेका इन्द्रा लघुगुरुमी रिक्षामिदं गते ।

वृत्तनामानि जगत्याम्	वर्णानां तत्पुनरक्रम											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
२५ । उज्ज्वला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२६ । तामरसम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२७ । द्रुतपदम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२८ । विशाधारः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२९ । पञ्चचामरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३० । सारङ्गः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३१ । मोक्तिकदाम	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३२ । मोदकं मोदकं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३३ । तरुलनयनम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

चतुर्थोऽध्यायः ।

समातिच्छन्दांसि । तत्त—

(क) अतिजगत्याम् ।

१ । “प्रहर्षिणी स्त्री चो ग् त्रिकदशकौ ।” पि० ।

“आद्यस्यैहितयमयाष्टमं नवम्यं, दास्यतो शुरुविरतो समापिते स्वात् ।”

द्वितीयो भवति मृद्वेनैतदिग्विर्विज्ञेया ननु सुदति प्रहर्षिणी सा ॥” शु० ।

२ । प्रभावती—

“यस्यां प्रिये प्रथमकमक्षरद्वयं, तुर्यन्तया शुरु नवमन्दशान्तिमम् ।

सान्ध्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगधर्चे, सा सान्ध्यतामस्यतकते प्रभावती ॥” शु० ।

“एते क्रमात्तभसजसंज्ञका गणा, गयान्ततो यदि निहितो महीपते ।
वेदैर्यैर्भवति यतिश्च शोभना, नागाधिपो वदति तदा प्रभावतीम् ॥”

इति इश्वरावल्याम् । परन्तु वैद्वल्यवचने प्राक्तनयने वा उपागिदं कुतश्चिद् दृश्यते ।

३ । “रुचिरा जमौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ।” पि० ।

“चतुर्यैरिति रुचिरा जभस्रजगाः ।” के० ।

४ । गाययां, बहुसंज्ञका—“कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ।” पि० ।

“सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ।” के० । “पादास्ते यतिः ।” ह० ।

“सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।” ग० ।

५ । “मत्तमयूरं स्तौ दसौ ग् समुद्रनवकौ ।” पि० ।

“वेदैरभ्युक्तौ यस्य मत्तमयूरम् ।” के० ।

६ । “गौरी नौ न्सौ ग् ।” पि० ।

७ । गाययां, बहुसंज्ञका—“कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरत्नवः ।”

पि० ।

“तुरगरत्नयतिर्नौ ततौ गः क्षमा ।” के० ।

“ननततगुरुभिर्गन्धिकाश्वत्कुम्भिः । उत्पलिनीति केचित् ।” ग० ।

“ऋतुमुनियतिर्यिद्युद् ननौ तौ गुरुः ।” परि० ।

८ । चक्षुरीकावली—“यमौ रौ विख्याता चक्षुरीकावली गः ।” परि० ।

९ । चन्द्ररेखा—“नक्षत्रयुगैश्चन्द्ररेखर्तुलोकैः ।” परि० ।

१० । कन्दः—

“धपा तूर दारा पुषो तूर दारेण, गुरु काहला कष एको लभारेण ।

कईसा कला कंद जंपिज्ज षाएण, थसो होइ चोभगला सव्व पाएण ॥” प्रा० ।

११ । कन्दुकम्—“इदं कन्दुर्वा यत्त येभ्यस्तुभ्यो गः ।” परि० ।

१२ । गृगेन्द्रमुखम्—“भवति गृगेन्द्रमुखं नजो जरी गः ।” परि० ।

- १३ । चण्डी — “नयुगसयुगगुरुभिः किल चण्डी ।” परि० ।
 १४ । उपस्थितम् — “उपस्थितमिदं ज्यो ज्यो यदि गुरुः स्यात् ।” परि० ।
 १५ । मञ्जुहामिनी — “जतो मन्त्रो गो भवति मञ्जुहामिनी ।” परि० ।
 १६ । नन्दिनी कलहंभो वा — “इह नन्दिनी सजसमैर्गुरुयुक्तैः ।” परि० ।
 अथ त्रयोदशाक्षरसप्तमस्तोत्राणां त्रयोदशकमी विस्तरादिर्ग्रन्थः । (इति च इत्यन्वयः) ।

वचनानि चतुर्विंशति	वर्णाङ्ग त्रयोदशकम्												
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
१ । प्रहयिणी	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
२ । प्रभावती	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
३ । रुचिरा	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
४ । कनकप्रभा	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
५ । सत्तमयूरम्	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
६ । गौरी	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
७ । कुटिनगतिः	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
८ । चञ्चरीकावली	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
९ । चन्द्रिका	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१० । कन्दः	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
११ । कन्दुकम्	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१२ । मृगिन्द्रमुखम्	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३ । चण्डी	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१४ । उपस्थितम्	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१५ । मञ्जुहामिनी	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१६ । नन्दिनी	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१७ । कुटिनगतिः	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१८ । तारका	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१९ । पद्मावली	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

“सजसाः सगो च कथितः कलहंमः । सिंहनाद कापि ॥” ग० ।

१७ । कुटजगतिः—“कुटजगतिर्नजी समर्त्तु स्तौ गुरुः ।” परि० ।

१८ । तारका—

“ठड आइ लह जुअ पाअ करोजे, गुरु सेल्लजुआ गुरु सेल्लजुभाजे ।

पअ अन्तहि पाअ गुरुजुअ किल्ले, सहि तारअ छंदअ णाअ भणोजे ॥” प्रा० ।

१९ । पद्मावली—

“चामर पडमहि पापगण्यो धुअ, सल्लचरणगण ठाविअ तं लुअ ।

सोलह कलअ पअ पअ जाणिअ पिंगल पभणइ पंकअ यालिअ ॥” प्रा० ।

(ख) शर्कय्याम् ।

१ । “वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ । सिंहीव्रता काश्यपस्य । उदर्यणी सैतवस्य ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आद्यं द्वितीयमपि चेद्गुरु तच्चतुर्थं, यद्वाष्टमच्च दशमाख्यमुपाख्यमन्यम् ।
अष्टाभिरिन्दुवदने विरतिथ पङ्क्तिः, कान्ते वसन्ततिलकां किल तं वदन्ति ॥”
शु० ।

“सिंहीव्रता कापि ।” ग० ।

२ । “असम्बाधा स्तौ न्नी गाविन्द्रियनवकौ ।” पि० ।

“स्तौ न्नी गावचग्रहविरतिरसम्बाधा ।” के० ।

३ । “अपराजिता नौ सौ लौ स्वर ऋषयः ।” पि० ।

“ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।” के० ।

४ । “प्रहरणकलिता नौ भौ लौ च ।” पि० ।

“ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका ।” के० ।

५ । गायायां, “वरमुन्दरी भौ स्तौ गौ ।” पि० । इन्दुवदना वा ।

“इन्दुवदना भजसनैः सगुरुगुम्भैः ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

- ८ । लोला—“द्विसप्तच्छिदि लोला मसौ म्मौ गौ चरणे चेत् ।” के० ।
 ९ । लक्ष्मीः—“लक्ष्मीरन्तविरामा मसौ तमौ गुरुयुग्मम् ।” परि० ।
 १० । नदी—“ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।” परि० ।
 ११ । भान्दीमुखी—“स्वरभिदि यदि नौ तौ च भान्दीमुखी गौ ।” ग० ।
 १२ । सुपवितम्—“त्रिननगगिति वसुयति सुपवितम् ।” परि० ।
 १३ । कुटिलम्—“युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।” परि० ।
 १४ । मञ्जरी—“मजसा यलौ गिति श्रयदैर्मञ्जरी ।” परि० ।
 १५ । प्रमदा—“नजभजला गुरुय भवति प्रमदा ।” परि० ।
 १६ । कुमारी—“नजभजगैर्गुरुय वसुपट् कुमारी ।” परि० ।
 १७ । सुकैसरम्—“नरनरैर्लंगौ च रचितं सुकैसरम् ।” परि० ।
 १८ । चक्रपदम्—“चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ।” परि० ।
 “संभणिश्च चरणगण पलिश्च मुहो, संठविश्च पुणुवि दिभवर शुभलो ।
 तं करपल गण पप्प पप्प मुणिषो, चक्रपचइ फणिवइवर भणिषो ॥” प्रा० ।
 १९ । वासन्ती—“वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ।” परि० ।
 २० । वासन्ती—“मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।” ग० ।

(ग) अतिगर्कय्याम् ।

१ । “मालिनी नौ न्यौ य् ।” पि० ।

“यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

“प्रथममगुरु पट्कं विद्यते यत्र कान्ते, तदनु च दशमश्चेदक्षरन्तादशान्यम् ।

गिरिभिरय सुरङ्गैर्यत्र कान्ते विरामः, सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥”

शु० ।

२ । चन्द्रनेत्रा—“न्यौ न्यौ यान्यौ भवेतां मत्ताष्टभियन्त्रलेखा ।” के० ।

३ । चित्रा — “चित्रा नामच्छन्दो यस्मिंस्तुष्टयोमामृततो यी ।” परि० ।

४ । सारङ्गिका कामक्रीडा नीलाग्नेनी वा—

“कथा टिप्ता मत्ता अन्ते एका हारा पाईया,

पथाराहा हारा सारङ्गिका छंटा जाणीया ।

तोमा मत्ता पाए पाए भोईराधा जंपत्ता,

चो छंटा पाकिजे किस्ती सूणी मत्ता कंप्ता ॥” मा० ।

“माः पञ्च सूर्यप्या मा कामक्रीडामज्ञा ज्ञेया ।” परि० ।

“एकान्यूनौ विदुश्चात्मापाटौ चेन्नीलाग्नेनः ।” ग० ।

५ । “चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ।” पि० । शशिकला वा ।

“दिङ्मतहयलपुरय गिति शशिकला ।” के० । “स्वरैर्वसुभिश्च यतिः ।” इ० ।

६ । “मालर्त्तुनवकौ चैत् ।” पि० ।

“मगिति भवति रमनवकयतिरियम् ।” के० ।

७ । “मणिगुणनिकरो वस्त्रूपयः ।” पि० ।

“वसुहृपयतिरिह मणिगुणनिकरः ।” के० ।

८ । प्रमद्वकं सुखेलकं वा—“भवति नजो भजो रसहितो प्रमद्वकम् ।”

के० ।

“नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।” परि० ।

९ । मनीहंसी मानसहंसी वा—

“जहिं थाइ हत्य शरदं विम्बवि टिज्जिथा, शुक् एह काहलवेविं तहइ किज्जिथा ।

शुक् ठाइगंधश्च हार अन्तह यपिथा, मयहंस छंदं यमिदं पिंगल जंपिथा ॥”

मा० ।

“कथयन्ति मानसहंसनाम सजो बभराः ।” परि० ।

१० । उपमाचिनी—“ननतभरलताटस्वरैरुपमानिनी ।” परि० ।

११ । एना—“मज्जना नयो शरदशयतिरियमेना ।” के० ।

१२ । ऋषभः—“ऋषभाख्यमितदुदितं सजसाः सयौ चेत् ।” परि० ।

१३ । भ्रमरावली नलिनी वा—

“करपंच पसिद्ध सुलह वरं रञ्जनं, पभणंत मनोहर छंद वरं रञ्जनं ।

गुरुपंच दहा लहु एरिसिष्ट लवित्रं, भ्रमरावलि छंद पसिद्ध किञ्च ठवित्रं ॥”

प्रा० ।

“सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।” परि० ।

अथ पञ्चदशपरमनङ्गानां सप्तगुरुकर्मो रेखाभिर्द्वंद्वैः । (३४ व दृष्टव्यम्) ।

उपनामानि चतुर्द्वयानि	अर्चानां सप्तगुरुकर्मः													
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
१ । मालिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । चन्द्रलोखा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । चित्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । सारङ्गिका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । चन्द्रावती	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । माला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । मण्डिगुणनिकरः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । प्रभद्रकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । मनोहंसः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । उपमानीनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । एला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । ऋषभः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । भ्रमरावली नलिनी वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । गुरुपंच चामरं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१५ । चन्द्रकान्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१६ । विपिनमिलकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१७ । निशिपालकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

प्रति
प्रा० ।

१४ । तूष्णकं चामरं वा—“तूष्णकं भवेदिदं रजौ रजौ ततस रः ।” परि० ।
 “चामरस्य बीसमत्त तिष्ठिमत्त अग्नला, अष्टहार सत्त सार ठाई ठाई णिग्नला ।
 आइअंत हार सार कामिणी सुणिज्जए, अक्खरा दहाइ पंच पिंगले भणिज्जए ॥”

प्रा० ।

“तूष्णकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ।” ग० ।

१५ । चन्द्रकान्ता—“चन्द्रकान्ताभिधा री र्सी यो विरजः खराट्टी ।”

परि० ।

१६ । विपिनतिलकम्—“विपिनतिलकं नमनरेफयुगमैर्भवेत् ।” परि० ।

१७ । निशिपालकम्—“शंस निशिपालकमिदं भजसनाच्च रः ।” परि० ।

“हार धर तिष्ठि सर इक्ष परितिग्नया, यंच शुब दुष् सहु अंतकाव रग्गया ।
 एह सहि चंदसुहि बीस सहु आणधा, कव्वमण सप्पभण छंद णिसिपालधा ॥”

प्रा० ।

“भास्वसमरैस्तु खनु मगजजगामिनी यामिनीति कापि ।” रामतारवधिरामपिप्रतमिदं वाक्यम् ।

(घ) अष्टौ ।

१ । “कृपभगजविलसितं भौ नौ ग्नौ खरनवकौ ।” पि० ।

“भौ त्रिनगैः खरात् खकृपभगजविलसितम् ।” के० ।

२ । गाथायां, “वरयुवती भौ यू नौ ।” पि० ।

“भौ रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ।” परि० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

३ । गाथायां, “गौलगिखा भौ ग्भौ भगौ भूतरसेन्द्रियाः ।”

पि० ।

४ । सीताऽश्वगतिवी—“पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्योद्वान्यगुरुः ।” परि० ।

“लीनविसेस विष्वाणहु मत्तह वेविमहो,

पंचठ भगण पाच पञ्चामिष एरिसहो ।

अंतठिपा लह हार सुणिज्जह हे रमणी,

वामण अग्नल तिष्ठि सधा धुष मत्त सुणी ॥” प्रा० ।

- ५ । मणिकल्पिता — “नजरभमेन गेग च स्थान्मणिकल्पिता ।” परि० ।
 ६ । वाणिनी — “नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।” के० ।
 ७ । गरुडरुतम् — “गरुडरुत नजौ भजतगा भवेयुर्यदा ।” परि० ।
 ८ । चित्रसन्नम् — “चित्रसन्नमोरितं रजौ रजौ रगौ च हस्तम् ।” परि० ।
 ९ । चञ्चला वा — “चित्रसन्नमोरितं समानिकापदद्वयम् ।” ग० ।
 “दिग्जिघा सुपण्य आदौ एकतो पञ्चोहरादौ,
 ज्ञेय रूप पञ्च चक्र सम्बलो मणोहरादौ ।
 अंत किञ्ज गंध वध अकरादौ सौरहादौ,
 चञ्चला विणिग्जिघा फणिंद एडु दुल्लहादौ ॥” प्रा० ।

१० । नाराचः पञ्चचामरं वाक् —

“परिंद जय सम्बलो सुपण्य चक्र दीसए, पद्मक ठाम पंचमे पञ्चा चक्रसवीसए ।
 पलति चारु चारु सारु अंत जल्ल बड्ढए, पसिहए खराउ जंप गंध बंधु अड्डए ॥”
 प्रा० ।

“जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ।” परि० ।

“प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।” ग० ।

११ । ब्रह्मरूपं — “यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्मार्थं तद्रूपं नाम ।” परि० ।

“जो लोआणं वड्ढे विंवुड्ढे विञ्जुवो इंस ठाणो,
 सुजण्णो णाहो कंदुवावे कण्ठे मारत्ताणो ।
 छंदुगाअंतो कन्तो वुत्तो सर्वं मोसुआणीओ,
 वम्माणीरुओ छंदो एमो लोआणं वक्काणीओ ॥” प्रा० ।

१२ । धीरललिता — “सङ्घिता भरी नरनगाय धीरललिता ।” परि० ।

१३ । प्रवरललितम् — “यसौ नः सो रो नः प्रवरललितं नाम बोध्यम् ।”
 परि० ।

१४ । मदनललिता — “वेदाङ्गाद्वैर्मदनललिता सो भो नमनगाः ।” परि० ।

* “अर्था गुरौ निरुद्धे भनौह बोद्धमाचरे, प्रहस्यनराजक नराजनीव सन्धे इति उपरमावर्णी
 विहर्षा” इत्यन्तरात्परिप्लविका अतस्तिदं वाक्यम् ।

१५ । चकिता—“भः समभनगा यस्यां साष्टच्छिदि इ चकिता ।”परि० ।

१६ । चकिता—“भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ।” ग० ।

१७ । अचलधृतिः—“द्विगुणितवस्तुनष्टुभिरचलधृतिरिह ।”* ग० ।

१८ । अथ घोडशास्त्रसमग्रतमानां सप्तगुरुकमी रेखाभिर्दग्धतः ।

उपनामानि यदी	वर्णानां सप्तगुरुकम्.															
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
१ । ऋषभगजविलसितम्																
२ । वरयुवती																
३ । शैलशिखा																
४ । लीलाङ्गनतिर्षा																
५ । मणिकल्पलता																
६ । वाणिनी																
७ । गरुडरुतम्																
८ । चित्रसंज्ञम् (परि०)																
९ । चित्रसंज्ञम् (ग०)†																
१० । नाराचः पञ्चसामरं वा																
११ । ब्रह्मरूपम्																
१२ । धीरललिता																
१३ । प्रवरललितम्																
१४ । मदनललिता																
१५ । चकिता (परि०)																
१६ । चकिता (ग०)																
१७ । अचलधृतिः																

* १६ पृष्ठे व्याख्याताया मीमाण्याया अभिप्रेक्षम् ।

† यस्यां वा ।

(ङ) अत्यष्टौ ।

१ । “हरिणी न्मौ म्मौ गतुसमुद्रच्छपयः ।” पि० ।

“सुसुखि लघवः पञ्च प्राच्यास्ततो दशमान्तिमः,
तदहं ललितालापे वर्षां तृतीयचतुर्थकौ ।
प्रभवति पुनर्यत्रोपान्त्यः स्फुरत्कानकप्रभे,
यतिरपि रसैर्वेदैरश्वैः स्मृता हरिणीति सा ॥” शृ० ।

“एतद्वपभबिलसितमित्यपरे ।” ह० ।

२ । “शिखरिणी द्मौ न्मौ भौ गतुसुद्राः ।” पि० ।

“यदि प्राच्यो ऋस्वशुनितकमले पञ्च गुरव-
स्ततो वर्षाः पञ्च प्रकृतिसुकुमाराङ्गि लघवः ।
तयोऽन्ये चोपान्त्याः सुतनुलघने भोगसुभगे,
रमैरीगैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥” शृ० ।

३ । “पृथ्वी वसौ वसौ यू ग् वसुनवकौ ।” पि० ।

“द्वितीयमनिकुलने गुरु पञ्चदशमहादशं,
चतुर्दशमय प्रिये गुरु गभोरनाभीकृदे ।
मपञ्चदशमान्तिमस्तदनु यत्र कान्ते यतिर्
गिरीन्द्रकणभृत्कुलैर्भवति सुभु पृथ्वीति सा ॥” शृ० ।

४ । “मन्दाक्रान्ता भौ नौ रगौ ग् समुद्रक्षुस्वराः ।” पि० ।

“अक्षारः प्राक् सुतनु गुरवो हो दशैकादशौ चैव,
मुग्धे वर्षां तदनु कुमुदामोदिनि द्वादशान्त्यौ ।
तद्व्याप्त्यौ युगरमहयैर्यत्र कान्ते विरामो,
मन्दाक्रान्ता प्रवरकवयस्तानि तां मद्भिरन्ते ॥” शृ० ।

५ । “वंशपत्रपतितं स्त्री न्मौ न्नी ग् दिगृपयः ।” पि० ।

“दिघुनि वंशपत्रपतितं भरनमननगेः ।” के० ।

६ । गाथायां, “अतिशायिनी सौ न्मौ न्गौ ग् दिक्स्वराः ।”
पि० ।

“सप्तजैरतिशायिनी भता भजपरैर्गुह्य्याम् ।” परि० । पुनः,

“सप्तजा भजगा शु टिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।” परि० ।

७ । गाथायां, “अवितयं न्जौ न्जौ न्नी ग् ।” पि० ।

“इयदगभिर्नजौ भजजला गुरु नईटकम् ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” इ० ।

८ । गाथायां, “वस्त्रिन्द्रियसमुद्रायेत्कोकिलकम् ।” पि० ।

“सुनिगुहकार्णवैः कृतयतिर्वद कोकिलकम् ।” के० ।

९ । हरिः—“रसयुगहययुङ् नौ स्त्री सो लगौ हि यदा हरिः ।” परि० ।

१० । कान्ता—“भवेत्कान्ता युगरसनगैर्मभी नरसा लगौ ।” परि० ।

११ । हारिणी—“वेदत्वैर्भनमयला गयेत्तदा हारिणी ।” ग० ।

“वेदाङ्गाखैर्भनमयला गयेत्तसौ हारिणी ।” परि० ।

१२ । भाराकान्ता—“भाराकान्ता युगरसनगैर्मभी नरसा लगौ ।” परि० ।

“भाराकान्ता भननरसला गुरुः श्रुतिपङ्कज्यैः ।” ग० ।

१३ । पञ्चचामरम्—“पवेहि पञ्चचामरं जरी जरी जगौ लघुय ।” परि० ।

१४ । मालाधरः—“पदम दिघ विष्पद्या तद्वि भूवरे यष्पिद्या,

चरणगण तीक्ष्णो तद्वि भूवरे दीपयो ।

चमरजुष ध्वजला विमल गंध हारुजला,

भण्ड फणिसेहरा मुण्डु छंद मालाहरा ।” प्रा० ।

१५ । अथ (परश्च) सप्तदशाक्षरसमवृत्तानां लघुपङ्क्तयो रीत्यामिर्वर्त्तने ।

वृत्तनामानि चण्डी	मर्चनी लघुगुदक्रम															
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
१ । हरिणी																
२ । शिखरिणी																
३ । पृथ्वी																
४ । मन्दाक्रान्ता																
५ । वंशपत्रपतितम्																
६ । प्रतिशायिनी																
७ । पवित्रघम्																
८ । कौकिलकम्																
९ । हरिः																
१० । कान्ता																
११ । द्वारिणी																
१२ । भाराक्रान्ता																
१३ । पञ्चचामरम्																
१४ । मालाधरः																

(च) धृती ।

१ । “कुसुमितलतावेज्जिता म्ती न्यौ याविन्द्रियर्तुस्तराः ।”

पि० ।

“स्याद्भूतर्त्तुश्चैः कुसुमितलतावेज्जिता म्ती न्यौ यौ ।” के० ।

२ । क्रीडाचक्रम्—“ज इदासणा एकगणा सुहावेइ पाएहिं पाए,

तयणा दहाभट्ट सोहेइ दत्ता सुठाए सुठाए ।

दहा तिग्गिगुणा जहिं मवला होइ मत्ता सुपाए,

फणिंदा मणंता किलाचक छंदो शिवडाइ जाए ॥” भा० ।

“इदं क्रीडाचक्रं मदीर्घं समस्तौर्थकारैः समेतम् ।” परि० ।

३ । सिंहविस्फूर्जितम्—

“तद्भूतत्वज्ञैर्मौ भौ विरतियेत् सिंहविस्फूर्जितं यो ।” परि० ।

॥ । मञ्जीरम्—“कुंतोयुत्ता तिष्ठा दिग्द्वयं मंथा संठद एकापाए,
हाराहत्या दिज्जे कंकाण गंधा संठवि जुग्मा जाए ।
चारीहारा भब्बाकारउ पाचा चंतहि संठीचाए,
सप्पारापा सुद्धाकाचउ जंवे पिंगल मंजीराए ॥” प्रा० ।

५ । चन्द्रलेखा चित्रलेखा वा—

“वेदाङ्गात्तैर्ममनययुगैः स्यादियं चन्द्रलेखा ।” परि० ।

“मन्दाक्रान्ता नयुगलजठराः कीर्तिता चित्रलेखा ।” ग० ।

६ । केसरम्—“अद्योग्नाज्ञैर्ममनययुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ।” परि० ।

७ । नन्दनम्—“श्रियतुरगैश्च नन्दनमिदं नजी भजी रक्षयम् ।” परि० ।

८ । लता—“भवति नयुगलं रमौ रौ दशभिर्गजैर्लता ।” परि० ।

९ । लालसा—“सैका वसुविरतिस्तनो रैद्यतुर्भिर्युता लालसा ।” परि० ।

१० । गाययां, “नाराचकां नौ रौ रौ ।” पि० ।

“दशभिरष्टमिद्य यतिः ।” ह० । महामालिका वा ।

“यदि ह नयुगलं ततो वेदरैर्फैर्महामालिका ।” परि० ।

११ । गाययां, “विबुधप्रिया सौ जी भौ वसुदिशः ।” पि० ।

“अष्टदिग्भिरियं रसौ जयुगं भरौ विबुधप्रिया ।” परि० । चक्षरोति प्रा० ।

१२ । हरनर्तनम्—

“सौ जजी भरसंयुती करिवाणखैर्हरनर्तनम् ।” परि० ।

१३ । हरिणप्रुतम्—

“मातु सो जी भरसंयुती करिवाणखैर्हरिणप्रुतम् ।” परि० ।

१४ । शार्दूलललितम्—

“सूर्याङ्गैर्मणः सजी स्तसयुती शार्दूलललितम् ।” परि० ।

१५ । गार्हूलम्—“गार्हूलं यद् भासप्रदकयति नः सो जसौ रो मयेत् ।”
परि० ।

अत्र अष्टादशाक्षरसमन्वयानां सप्तगुणश्रुती रश्मिभिर्दृश्यते । (१८० अ द्रष्टव्यम्) ।

[illegible]

- १६ । सुधा—“सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो भो नसतसाः ।” परि० ।
- १७ । चित्रलेखा—
“वर्णाग्रैर्मनभततमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम् ।” परि० ।
- १८ । चलम्—
“भौ ग्जौ भ्रौ चेचलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ।” परि० ।
- १९ । हीरकम्—“हीरकमुदितं भसनजनेरिह रगणोऽन्ततः ।” परि० ।
- २० । भ्रमरपदकम्—
“भाद्रना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ।” परि० ।
- २१ । अखगतिः—
“पञ्चभकारयुताऽखगतिर्यदि चान्यसरचिता ।” परि० ।
- (क) अतिष्ठतौ ।
- १ । “शार्दूलविक्रीडितं न्सौ तसौ तौ गादित्यष्टपयः ।”
पि० ।
- “आद्यं यत्र शुरुत्रयं प्रियतमे पटन्ततथाष्टमं,
सन्धेकादशतस्रयस्तदनु चेदष्टादशाद्यान्तिमाः ।
मार्त्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुविस्मानने,
तद्वृत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥” श्रु० ।
- २ । विष्वम्—
“वृत्तं विष्वख्यं यस्मिन्तुरगैर्भर्तौ न्सौ ततौ चेदुहः ।” परि० ।
- ३ । गायानां, “विस्मिता य्मौ न्सौ रौ असर्त्तुस्वराः ।” पि० ।
- “रसर्वस्वैर्मौ न्सौ ररगुह्यता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ।” परि० ।
- ४ । छाया—“भवेत्त्रैव छाया तयुगयुता स्याद्वादयान्ते यदा ।” ग० ।
- ५ । “इयं छाया स्याता ऋतुरसह्यैर्यो मनसा भ्तौ शुरुः ।” परि० ।
- ६ । पुष्पदाम—
“भूताम्नाश्चान्तं मतनसररगैः कीर्त्तितं पुष्पदाम ।” परि० ।

११ । पञ्चचामरः—

“नयुगलगलघू निरन्तरो यदा स पञ्चचामरः ।” परि० ।

१२ । चन्द्रमाला—“ठट्ठ दिश्वरजुञ्जल मज्झ करञ्जल करहिं,
युणवि दिश्वरजुञ्जल मज्झ करञ्जल करहिं ।
सरसगण विमलजइ सुसि ठरइ मणगइ,
विमलमइ उरञ्जकइ चदमल कहइ सर ॥” प्रा० ।

१३ । धवलाङ्ग—“पलइ वसुलहु जुञ्जल विमलमइ महिञ्जले,
ठट्ठ ठइ रमणगति सञ्चण पञ्च पञ्च तले ।
दिश्वगण चउ पञ्चहं भणि फणिवइ णियमही,
करञ्ज सगण सरि सर सत्तिवञ्जणि धवलही ॥” प्रा० ।

१४ । शम्भुः—“धवलीभाण भण सुच्छइ मणमज्झे सुखं सवुत्तं,
सुपिञ्ज अते धरि हलो दिज्जहु कुतीपुत्त सजुत्त ।
गणधमा दिज्जहु एञ्च विज्जहु अते सत्ता हारा ज,
इञ्च वत्तीसाणञ्च मत्ता पाञ्चहिं कदी संभू णामोञ्च ॥” प्रा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ सप्त कृतय । तत्र—

(क) कृती ।

१ । “ग्लिति वृत्तम् ।” पि० । “पादान्ते यति ।” इ० ।

“वीरजी गली भवेदिहेट्ठेन लच्छेन वृत्त नाम ।” के० ।

साहेतिर्लक्ष्यम्—(१०—) । वेदनापातक्ये तत्र गणकानाधोक्तम् । /

२ । “सुवदना स्त्री भूनी य्भौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः ।” पि० ।

“ज्ञेया सप्ताष्टपङ्क्तिभिर्मरभनययुता भूी गः सुवदना ।” के० ।

सं—(४ (—), —, २ (—), ६ (—), ३ (—), ३ (—), —) ।

३ । सुवंशा -

“ख्याता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभनास्तद्वयं गो गुरुथ ।” परि० ।

सं—(४ (—), —, २ (—), ५ (—), २ (— —), २ (—)) ।

४ । शोभा—“रसैरश्वैरश्वैर्यमननततगैर्गेन शोभेयमुक्ता ।” परि० ।

सं—(—, ५ (—), ६ (—), २ (— —), २ (—)) ।

५ । मत्तेभविक्रीडितम्—

“सभरा भौ यलगास्तयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीडितम् ।” परि० ।

सं—(२ (—), २ (—), २ (—), — —, २ (—), २ (—), —, २ (—), — —) ।

६ । गीता—“जइ चारु हत्य शरेंद विषवि पाप पंचह जोहली,
जहिं ठाई छडहि हत्य दिस्सइ सह अंतह पेंचरी ।
सुह छंद गोअठ मुदि शीअठ सब लोअहि जाणिओ;
कह सिइ सिइउ दिइ दिइउ पिंगलेण वखाणिओ ।” प्रा० ।

“सगणो जयुग्मभरैः स्रगैः कथिता बुधैरिह गीतिका ।” परि० ।

सं—(४ (— — —)) ।

(ख) प्रकृती ।

१ । “स्रग्धरा स्त्री भूी यौ य् त्रिःसप्तका ।” पि० ।

“चत्वारो यत्र वर्णाः प्रथममलघवः षष्ठकः सप्तमोऽपि,

द्वौ तद्वत् षोडशाक्षौ स्रगमदतिस्तके षोडशाक्ष्यौ तयाक्ष्यौ ।

रम्भास्तम्भोरु कान्ते मुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यते चेद्विरामो,

यासे यन्यैः कयोन्मैः सतनु निगदिता स्रग्धरा सा प्रसिद्धा ॥” यु० ।

सं—(१० (—), — —, ५ (—), २ (— —)) ।

२ । गायत्र्यां, शशिवदना बहुसंज्ञका—

“शशिवदना न्नौ भ्नौ ज् चौ रुद्रदिशः ।” पि० ।

“सलिलनिधिर्मवेदिह नन्नौ मगणो जगत्प्राप्तयय रः ।” परि० ।

“नजमजजा जरो यदि तदा गदिता सरसो कवीश्वरैः ।” ग० ।

“सिंहकमिदमकम्” इति रामतारवधिरौनचिह्नदम् ।

सा—(१ (—), —, २ (—), ३ (—), —) ।

३ । नरेन्द्रः—“चाहहिं जत्य पाधगण पधलिच जोहल अंत ठवीजे,

काहल सह मंव हम दिधगण कंकण ताह करोजे ।

लहह एक भेरि चतु णरपह फुकहु सख सुभवा

चामर लुमा अंत जहिं पधलिच एह खरेदठ कब्बा ॥”

प्रा० ।

सा—(—, —, ३ (—), २ (—), —) ।

(ग) भाकृतौ ।

१ । “मद्रकं भ्नौ न्नौ न्नौ ग्गौ दिगादित्वाः ।” पि० ।

“भ्नौ नरना रनावय गुरुर्दिगर्कविरम् हि मद्रकमिदम् ।” के० ।

सा—(—, —, २ (—), —, ३ (—), —) ।

२ । मदिरा—

“सप्तभकारकृतावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा ।” परि० ।

“सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।” ग० ।

सा—(३ (—), —) ।

३ । “लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतथेभस्वरस्तजनगुभिः ।” परि० ।

सा—(३ (—), —, —, —, २ (—), —, ३ (—), —) ।

४ । हंसो—“विज्जुमाला पाए पाए तिच दिधगण तह बहुगुणयुत्ता,

अंत कथा सुहा वखा भणइ फणिवइ कविवर गजुमा ।

जं वलोसा मत्ता घळे पथ पथ पधलिच लहुगुण सोहा,

एसा हंसो णामा छंदो सखलबुहभण मणहण सोहा ॥”-प्रा० ।

“मौ मौ नायत्वारो मौ गो भवति वसुभुवनयतिरिति हंसी ।” परि० ।

मा—(—), ११ (—, —) ।

५ । महास्रग्धरा—

“सजता नसी ररी गः फणितुरगहयैः स्वाग्नाहास्रग्धराख्या ।” परि० ।

सा—(—, —, —, १ (—), १ (—, —), —) ।

(घ) पिलतौ ।

१ । “अश्वललितं ग्जौ भ्जौ भ्जौ भ्जौ भ्जौ युद्रादित्याः ।” पि० ।

“यदि ह नजौ भजौ भजभलगास्तदाश्वललितं हरार्कयतिमत् ।” के० ।

“नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधेसु गदितेयमद्रितनया ।” ग० ।

सा—(१ (—), १ (—, —), —, —) ।

२ । “मत्ताक्रोड़ा मौ लौ नौ नौ ग्वसुपश्चदशकौ ।” पि० ।

“मत्ताक्रोड़ा मौ लौ नौ नलिति भवति वसुशरदशयतियुता ।” के० ।

“मत्ताक्रोड़ं वस्त्रिष्वाशायति मयुगगयुगमनुलघुगुरुभिः ।” ग० ।

सा—(— (—), १४ (—), —) ।

३ । सुन्दरिका—

“अहि आरुहि हत्या करभल तथा पाच खड्ग जुष कष गणा,

ठवि चामरथं काहलजुष वंका सप्त पहलिष विवि गणा ।

पथ अंतहि सको गण पभणिज्जो तेवसवण पमाण किप्पा,

इअ मसहि पोमावइ पभणिज्जो वणहि सुंदरिआ भणिआ ॥” प्रा० ।

“इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनीता सद्यतो भसता उलभगाः ।” परि० ।

सा—(१ (—), —, ४ (—), ३ (—), ३ (—, —)) ।

(ङ) सङ्गतौ ।

१ । “तन्वी स्तौ स्तौ मौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ।” पि० ।

“भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ भनवाय यदि भवति तन्वी ।” के० ।

सा—(—, —, —, १ (—), —, —, १ (—), —, —) ।

२। किरीटम्—

“ठावहु आदहि सकगणा तह सन्न विसज्जहु वेवि तहा पर,

पेठर सह जुअं तह पेठरण परिवारह भव्व गणा कर ।

काहन जुगल अंत ठविज्जसु एपरि चौविह वस पण्नासहु,

वत्तिस मत्त पण्णपण निक्खहु अहु भधार किरीट विसेसहु ॥” प्रा० ।

“नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागसुनोद्भूतं किं ।” परि० ।

छा—(= (—~) ।

३। दुर्मितम्—

“दुमिनाइ पण्नासहि वस विसेसहि दोस फणींदह चारुगणा,

भणु मत्त वतीसह जाणिय वेसह चहुह ठामठई सगणा ।

गण अस्स ए दिज्जह कित्ति सहिज्जह लज्जइ दोस अणिय करी,

कइ तीणि विसामहि पाचहि पाचहि ताकर अहु छठ हहइ ॥” प्रा० ।

“सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलमुत्तमिदं कविभिः ।” परि० ।

छा—(= (~—) ।

(च) अभिज्ञातौ ।

१। “क्रौञ्चपदा भौ स्मौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्तूपयः ।”

पि० ।

“क्रौञ्चपदा भौ स्मौ ननना ग्नाविपुशरवसुनिविरतिरिह भवेत् ।” के० ।

छा—(१ (—~—) १० (~) २ (~—) ।

(छ) उत्पत्तौ ।

१। “भुजङ्गविजृम्भितं मौ बौ नौ सौ लगौ वसुरुद्रक्तपयः ।”

पि० ।

“वस्त्रोशाश्चक्षेदोपेतं समतनयुगनरसनगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ।” के० ।

छा—(८ (—) १० (~) २ (~—) ३ ।

२ । “अपवाहको म्रौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ।”

पि० ।

“मो नाः पट् सगगिति यदि नवरसरसगरयतियुतमपवाहाख्यम् ।” के० ।

सं—(१ (—), २० (—), १ (—) ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ दण्डकजातयः ।

१ । “दण्डको गौ रः । २ । प्रथमश्चण्डहृष्टिप्रपातः ।

३ । अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् । ४ । शेषः प्रचित इति ।”

पि० ।

१ । “यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाश्च सप्त भवन्ति दण्डको नाम सः ।

२ । यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः, स चण्डहृष्टिप्रपातो नाम ।

३ । रातमाण्डव्याभ्यामृषिभ्यामन्यत्रास्त्राभिधानमेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव संज्ञा कृताश्च हस्तस्य । ४ । इतश्चण्डहृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रथित इति संज्ञां लभते; पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां हृदिकृत्ता, इदानीन्तु रेफोप-
लक्षिताक्षरत्रयेण हृदिः । अत्र पादान्ते यतिः ।” छ० ।

“यदिह नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा चण्डहृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।” के० ।

२ । “प्रतिचरणविहङ्गरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दाम-
गङ्गादयः ।” के० । अत्र—

“आदिपदान् क्रमेण आरामः, संग्रामः, सुरामः, वैकुण्ठः, सारः,

कासारः, विसारः, संहारः, नोहारः, मन्दरः, केदारः, आसारः, मत्कारः, संस्कारः, भाकन्दः, गोविन्दः, भानन्दः, मन्दोदः, भानन्द इत्येते श्रृङ्गाः ।”

परि० ।

३ । “प्रचितकसमभिधो धीरधोभिः श्रुतो दण्डको नदयादुत्तरेः सप्तभिर्धैः ।” ग० ।

इतिहास इति पाठः समिधामिध-समितिष्ठ इति चिह्नितं दृश्यते ।

४ । “नयुगगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छानुरोधात्तदां यत्र वध्यन्त एयोऽपरो दण्डकः पण्डितैरोरितः सिंहविक्रान्त नाम ।” परि० ।

५ । “यकारैः कवीच्छानुरोधानिवहैः प्रसिद्धो विश्वोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनाम ।” परि० ।

६ । “यत्र रेफान् कविः स्नेच्छया पाठशोकथ्येनापेक्षया रोपयत्येव धीरैः श्रुतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ।” परि० ।

“यत्र रेफः परं स्नेच्छया गुम्फितः स श्रुतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ।” ग० ।

७ । “सगणः सकलः खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुक्षमस्तवकम् ।” परि० ।

८ । “स्नेच्छया रज्जौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः श्रुतो जयत्यशोकमञ्जरी ।” परि० ।

“यत्र दृश्यते शुरोः परो लघुः क्रमात्क उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ।” ग० ।

९ । “लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र वध्यते शुधीभिरिच्छया स दण्डकस्वनङ्गशेखरः श्रुतः ।” परि० ।

“लघुर्गुरुर्निजिच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।” ग० ।

१० । “स्नादिनक्तं शुभदः चित्तिपक्षसमुद्रनगादिकपञ्चगतोऽयं विभावरिभर्तुः ।” इति दीपिकायां भुजङ्गविलासाभिधानदण्डकः ।”

११ । “चन्द्रः शुभोऽर्कात् त्रिकालाद्रिदन्तापलाशाशिवस्थस्ततः स्वात्
 कुरामर्तुगाशाशिवस्थः ।” इति दीपिकायां कामवाणाभिधानमाला-
 दण्डकः ।” रामतारणमिरीमणिना धृती इमौ द्वौ दण्डकौ ।

१२ । पैङ्गव प्राक्तनस्यै सूत्रस्योक्तदण्डकजातित विभिन्ने द्वौ पङ्क्तिव्यधिकार समवृत्ते व्याख्यात ।

१ । साणूरम्—

“कस्येक पङ्क्तं द्विष सरस पञ्चह ध्रुष पञ्चह पलिष तह ठविष वरं,
 सन्नूर सुभणि मणहरणि रधणि पङ्कुवणणि कमल-दल-ण्यणि वरं ।
 वस्तीस मतह पथ पञ्च ठवहु पञ्चणिय तहम करञ्चल दिअगणञ्चं,
 मत्ता पल सुललिष छेउ चउकल किअ कहवर दिअअर सुअपञ्चञ्चं ॥” प्रा० ।

सा—(—, —, १६ (—), —) = १९ मात्रा ।

२ । विभङ्गी—

“सव पञ्चहि पङ्क्तं भण दहअ सुपिअगण भगणा तह अंता गुरु
 जुगा हत्या अन्तात्ता,

पुण विअ गुरुलुअ लहुलुअ लहुलुअ वलअ लुअल कर जपइ
 णाभाकइराधा सुंदरकाधा ।

पथ पथ तलहि करहि गअगमणि ससिवअणि चालिअ मत्ता कह
 कर जुत्ता पइ निरुत्ता,

गुणि गण सव पथ वसु रसु जुअ सउ पथ पञ्चलिअ त्तिभंगी सुहसंगी
 सज्जणसंगी ॥” प्रा० ।

अथ लिपिकरप्रमादी श्रुतं प्रतीयते ।

सा—(१० (—), —, —, —, —, —, —, —, —, —) = ४९ मात्रा (?) ।

इति दीपकते छन्दःसारसंग्रहे समवृत्तभेदी नाम तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्गः ।

अथ तावच्छब्दाणि पुनरप्यथा त्रैलोक्यभाष्ये समामती व्याख्यायते ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ दश शुद्धा वर्गाः ।

“वृत्तं सममर्द्धसमं विपमञ्च ।” पि० ।

अत्र समहस्तमेकादशवर्गेषु विमन्यते । तत्र शुद्धा दश, मियथैकः ।
तेषु—

(क) गुर्बच्चरवर्गः । पायात्बनाम Spöndee.

१ । श्रीरिकाचरा, यथा—“घोस्ते, भायात् ।”

२ । स्त्री दशचरा, यथा—“गोपस्त्रीभिः, क्षणी रमे ।” ग० ।

३ । तानी नारी वा त्र्यचरा, यथा—

“तुध्राणं, अध्राणं । चंडेसी, रकडेसी ॥” प्रा० ।

४ । तीर्णा कन्या वा चतुरचरा, यथा—

“जाया माया, पुत्ता भुत्ता । इन्ने जाणी, किन्ने जुत्ता ॥” प्रा० ।

५ । सम्मोडा पञ्चाचरा, यथा—

“उहंडा चंडी, दूरित्ता खंडी । तेनीका मोकं, देव मे मोकं ॥” प्रा० ।

६ । शिपा, विद्युमेखा, वाणी वा षट्चरा, यथा—

“जुझंती उहानि, कानिद्धा मंगामि ।

अथंती मंहारो, दूरित्ता हम्मारो ॥” प्रा० ।

७ । शीर्यरूपं सप्ताक्षरं, यथा—

“चंदा कुंदा एकासा, हारा हीरा वा हंसा ।

जे जे सेता विषीया, तुझा किस्ती जिषीया ॥” प्रा० ।

८ । विद्युन्मालाष्टाक्षरा यथा—

“विद्युन्मालालीलान् भोगान्, मुक्ता मुक्ती यत्नं कुर्यात् ।

ध्यानोत्पन्नं निःसामान्य, सौख्यं भोक्तुं यद्याकाङ्क्षेत् ॥” ६० ।

९ । रूपमाली नवाक्षरा, यथा—

“जं णखे विज्जू मेहं धारा, पप्फुझा णीया सहि मोरा ।

वीर्यता मंदा सीया वाया, कपंता काया कंता णाया ॥” प्रा० ।

१० । मालतीमाला एकादशाक्षरा, यथा—

“ठामा ठामा हत्थी जूहा पेखीया, णाई मेहा मेरु सिंगे देखीया ।

वीरा हत्था अणे खम्भा वज्जुंता, णाई विज्जू मेहा मज्जे णव्जंता ॥” प्रा० ।

११ । विद्याधारी द्वादशाक्षरः, यथा—

“जासू वंटे वीसा दिङ्ग सीसे गंगा, बाधाराया किल्ले हारा गौरी अंगा,

गव्हे रामा मारुकामा मिज्जे किस्ती, सोऊ देऊ मोक्खा देऊ अझा भक्ती ॥”

प्रा० ।

१२ । सीलाखिलः कामक्रीडो वा पञ्चदशाक्षरः, यथा—

“‘मा कान्ते पक्षस्थान्ते पर्याकाशे देशेऽस्त्राणोः,

कान्तं वज्रं ह्यं पूर्ये चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् ।

स्तुत्तामः प्राट्येतयेतो राहुः क्रूरः प्राद्यात्,

तस्मादध्वान्ते ह्यग्न्यस्थान्ते ग्रथ्यैकान्ते कर्त्तव्या ॥’

इति कण्ठाभरणः ।” ग० ।

१३ । ब्रह्मरूपं षोडशाक्षरं, यथा—

“उन्नत्ता जोहा उंठे कोहा ओत्या ओथी जुम्भता,

भेणका रंभा लाहे टंभा अप्पा अप्पी वुम्भता ।

भञ्जाका सजा क्षिणे कण्ठा मत्वा पिङ्गे ण्यन्ता,
णं सग्गा मग्गा जाए अग्गा लुढा उढा हिरंता ॥” प्रा० ।

(ख) लघुचरवर्गः । पायात्वे Pyrrhic and Tribrach.

१ । एकाचरोदाहरणं—“कति तव ।”

२ । मधु द्वाचरं, यथा—“हर हर । मम मल ॥” प्रा० ।

३ । कमलस्यचरः, यथा—“स्वमर विहर । कुसुममधुनि ॥” प्रा० ।

४ । यमकं पञ्चाचरं, यथा—

“पवण वह, सरिर सह । मषण हण, तवर मण ॥” प्रा० ।

५ । दमनकं षड्चरं, यथा—

“कमलवपुषि, अमिषवपुषि । तरुणि चरिणि, मिलइ सुपुणि ॥” प्रा० ।

६ । तरजनयनं द्वादशाचरं, यथा—

“कमलवपुष त्रिणपुष हर, गिरिवरसपुष तिसुलधर ।

सप्तहरतिलप पलभकर, वितरहि मधु अभिमत वर ॥” प्रा० ।

७ । अचलं प्रतिगोत्याख्यां वा षोडशाचरा, यथा—

“तरणिदुहिद्वतटरुचिरतरवसति-रमरमुनिमुखजनविहितनुतिरिह ।

सुरतिपुरमिनवजलधररुषितगु-रचलप्रतिरुदयति सुलतिहृदि खलु ॥” ग० ।

(ग) समानीवर्गः । पायाख्यनाम Tröchee.

“ग्लिति समानी ।” पि० । सां (— —) ।

१ । सारो द्वाचरः, यथा—“संभु एठ । सुकु देठ ॥” प्रा० ।

२ । चारि चतुरचरा, यथा—

“देठ देठ, सुभ देठ । जासु सोस, चंद दीस ॥” प्रा० ।

३ । समानी अन्त्यलघुविहीनसप्ताचरा, यथा—

“कुंजरा चलंतभा, पव्वा पलंतभा ।

कुम्भपिडिकं पए, धूलि चर भंपए ॥” प्रा० ।

४ । समानिका मल्लिका वाऽष्टाक्षरा, यथा—

“यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तङ्गागमस्य ।

धोः समानिका परेण नोचितात्त मत्सरेण ॥” ग० ।

५ । श्येनो अन्त्यलघुहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका, चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी ।

युद्धकाङ्क्षिणी सदाभिपप्रिया, श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥” छ० ।

६ । चामरन्तूष्कं वान्त्यलघुहीनपञ्चदशाक्षरं, यथा—

“सा सुवर्णकेतकं विकाशि शृङ्गपूरितम्,

पञ्चवाणवाणनालपूर्णहेमतूष्कम् ।

राधिका वितर्क्य भाधवाद्य मासि भाधवे,

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥” ग० ।

“कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण रक्ष माम्,

कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण पाहि माम् ।” इति चैतन्यः ।

“एहि एहि देहि देहि देवि रक्तदन्तिके,

भारताय कातराय कृष्णभक्तिमन्तिके ।” भारतचन्द्रः ।

७ । चञ्चला चित्रसंज्ञं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“विह्वलारुणाधरौष्ठशोभिवेणुवाद्यदृष्ट-वज्रवीजनाङ्गमङ्गजातमुग्धकण्ठकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव मुख्यलभ्यपादसेव, वन्द्यपुष्पचित्रकीय संस्मरामि गोपवेश ॥”

ग० ।

८ । वृत्तं गण्डिका वा विंशत्यक्षरा, यथा—

“जन्तुमात्रदुःखकारि पात्रं निर्मितं भवत्यनर्थहेतु,

तेन सर्व्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

विदि बुद्धिपूर्व्वकं भगोपदेशवाक्यमेतदादरेण,

वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय ॥” छ० ।

९ । अशोकपुष्पमञ्जरीनामदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरो तदधिकाक्षरो वा,

यथा—

“मूर्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचारुचन्द्रिका कचेपु,
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गले च कान्तकेशरोपकृतदाम ।
फुल्लनागकेशरादिपुष्परणुरूपणं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेष एव,
केशवः पुनातु नः सुपुष्पभूयितः समूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहत्तुमत्र ॥” ग० ।

(च) प्रमाणीवर्गः । पाद्याख्यनाम Iāmbus.

“ल्लिति प्रमाणी ।” पि० । सां (— —) ।

१ । मही हञ्जरा, यथा—“सई उमा । रखो तुमा ॥” प्रा० ।

२ । नगानी चतुरञ्जरा, यथा—

“सरसई, पसणिहो । कइसप्पा, फुरंतु ती ॥” प्रा० ।

३ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वाष्टाञ्जरा, यथा —

“णिसुंभ-सुंभ खंडिणी, गिरीस-गीह-मंडिणी ।” प्रा० ।

४ । पञ्चचामरस्य द्वादशाक्षरस्य हत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

५ । नराजं पञ्चचामरं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“सुरदुमूनमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते, लसदितानभूपिते सलीलविभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥”
ग० ।

६ । पञ्चचामरस्य सप्तदशाक्षरस्य हत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

७ । . अनङ्गशेखराख्यदण्डिकीऽष्टाविंशलक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—
“रदेत्यसौ सुधाकरः पुरे विलोकयाद्य राधिके विजृम्भमाणगौरदीधितिः,
रतिलक्षस्तनिर्भितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।
इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुद्गिरन् मुरारिरुताम्,
प्रदोपकालसङ्गमोलसम्भना मनोज्ञकेनिकौतुकी करोतु नः हतार्थताम् ॥”
ग० ।

(ङ) यगणयगैः । मां (— — —) ।

१ । शशी व्राचरा, यथा—“भवानी हसन्ती । दुरितं हरन्ती ॥” प्रा० ।

२ । गङ्गनारी सोमराजी वा पङ्कचरा, यथा—

“हरे सोमराजी-समा ते यशःश्रीः । जगन्मण्डलस्य च्छिन्नत्यन्धकारम् ॥”

ग० ।

३ । भुजङ्गप्रयातं द्वादशाक्षरम्, यथा—

“पुरः साधुवद्भाति मिथ्याविनीतः, परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तम्, त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुम्भितम् ॥” ह० ।

तथा च मञ्जानिर्वाणतन्त्रे,

“त्वमेकं शरणं त्वमेकं वरं, त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।

त्वमेकं जगत्कर्तृं पाट्य प्रहर्तृं, त्वमेकं परं निखलं निर्विकल्पम् ॥

भयानां भयं भीषणं भीषणानां, गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।

महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं, परेषां परं रक्षकं रक्षकाणाम् ॥

तदेकं स्मरामस्तदेकं जपामः, तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ।

तदेकं निधानं निरालम्बमीशं, भवान्भोधिपोतं शरणं व्रजामः ॥”

४ । कन्दमन्थगुरुद्वयहोत्रं त्रयोदशाक्षरं, यथा—

“एरे कंस जाणहि हो एक बालाह, हज देवईपुत्त तो वंस कालाह ।

तहा गेल्यकंसो जणायंदकंदेण, जहा हत्ति दिडो खिघाणारिविंदेण ॥”

प्रा० ।

५ । क्रीडक्षक्रमष्टादशाक्षरं, यथा—

“जही भूत वेताल शबंत गाधंत खाए कंधा,

सिवा फेर फेकार हकावलंता फुले कथरंधा ।

कभा दुष्ट फुट्टेइ मत्या कंधा शबंता हसंता,

तहां वीर हथीर सगाम मज्जे तुलंता तुलंता ॥” प्रा० ।

६ । सिंहविक्रीड-नामकस्य दण्डकस्य सप्तविंशत्यक्षरस्य तदधिकाक्षरस्य

या उत्तरवाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

(च) रगणवर्गः । सां (— — —) ।

१ । प्रिया शृंगी वा ब्रजचरा, यथा—

“संकरो, संकरो । पाठणो, पाठणो ॥” प्रा० ।

२ । द्वियोधा पङ्कचरा, यथा—

“कंससंहारिणा, यत्किंसंचारिणा । देवदंडिचरा, देवमे निम्नभा ॥” प्रा० ।

३ । महालक्ष्मीनवाचरा, यथा—

“मुंडमाला गले कंठिभा, शाश्वराभा भुभा मंठिभा ।

वधूचक्षाभा किष्कावासणा, चंडिभा पाठ सिंहासणा ॥” प्रा० ।

४ । स्रग्विणी लक्ष्मीधरा वा हादशाचरा, यथा—

“यो रणे युवते निर्भरं निर्भयस्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः,

तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यगः स्रग्विणी, नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लांशुका ॥” ४० ।

तथा च भागवते ४।७।४४,

“स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां, दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।

कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यन्नेग ते, यन्नविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥”

५ । सप्तमातङ्गलीलाकरो नाम दण्डकः सप्तविंगत्यचरस्तदधिकाचरो

वा, यथा—

“हेमगौरे वसानोऽंशुके शक्रनीलासिते वर्णसि स्पष्टदिव्यानुनैपाहितः,

तारहारांशुवचो नभसितमालाञ्जितो भव्यभूपोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा ।

षष्ठनाभाम्बरेण्दुकुन्दामदेहेन नीलापरीहासहामोर्ध्वकौतूहलैः,

कंसरक्षाद्रिगः पातु नयकपाणिर्गतिक्लीडया सप्तमातङ्गनीलाकरः ॥” ग० ।

(छ) तगणवर्गः । सां (— — —) ।

१ । पञ्चालस्यचरो, यथा—

“सी देव, सुक्यारं । मंहारि, दुक्यारं ॥” प्रा० ।

२ । हारीतोऽन्यनघुहीनः पञ्चाक्षरो, यथा—

“जा भक्तिगुप्ता, धम्मेकचित्ता । सा ह्रीर नारी, धम्मा विषारी ॥” प्रा० ।

३ । मन्यानः षड्चरो, यथा—

“रात्र्या जंघा तुह, पंडित्तहो मुह ।

किन्ती करे यप्प, सोराण्ण उप्पेक्क ॥” प्रा० ।

४ । विध्वद्मालान्यलघुविहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“नासावधापत्तपाप्ताविनोदी,” रामकृष्णविलोमकाव्ये ।

५ । सारङ्गो द्वादशाक्षरो, यथा—

“रे गोड यक्कंतु ते हत्थिजूयाहं, पक्कट्टि वज्जंतु पाइक्कजूयाहं ।

कासीसराध्या सरासारचणोण, की हत्थि की पत्ति की वीरवणेण ॥” प्रा० ।

६ । कामवाणाभिधदण्डकास्यान्त्यलघुहीनस्य जगत्त्रिंशदक्षरस्य लक्षण-
मेव दृश्यते, दर्शितञ्च तत् १०४ पृष्ठे ।

(ज) सगणवर्गः । सां (— — —) । पाद्यात्थनाम Ānapēst.

१ । रमणस्यचरो, यथा—

“ससिणा, रचणी । पइणा, तरुणी ॥” प्रा० ।

२ । डीनं षड्क्षरं, यथा—

“पिप्पभत्ति पिप्पा, शुणमत्त सुत्ता । धणजुत्त घरा, बड्ड-सुक्खकरा ॥” प्रा० ।

३ । तोटकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“त्थज तोटकमर्थनियोगकरं, प्रमदाधिलतं व्यसनोपहतम् ।

उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं, नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥” ह० ।

तथा च रघुवंशे ८।५१,

“स तथेति विनेतुरुदारमतेः, प्रतिगृह्य वचो विमसर्जं मुनिम् ।

तदलक्षपदं हृदि शोकघने, प्रतियातमिवान्तिकमस्य सुरोः ॥”

४ । अमरावली नलिनी वा पञ्चदशाक्षरा, यथा—

“तुष देव दुरित्त-गणा-हरणा चरणा, जइ पाप्पत्त चंदकला-भरणा सरणा ।

परिपूजटं तेज्जिअ लोभमणा अमणा, सुह पेक्किठ लोकचिंत्तासमणा समणा ॥”

५ । दुर्मिलं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“पट्ट दिज्जिअ रत्नअ-टोप्पर मत्तअ कंकण वाहु किरीट सिरि.

पट्टि कण्हि कुंडल नू रत्नमंडल ठाविअ हार फुरंत उरि ।

पट्ट अंगुलि मुहहि-हीरहि सुंदरिकंचणरत्न सुमन्तवणू,
तत्त गूणठ सुंदर किज्जिअ मंदर तावड वाणड सिसंधणू ॥” प्रा० ।

६ । कुसुमस्तवकाख्यो दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—

“विरराज यदीयकरः कनकद्युतिवन्धुरवामदृगः कुचकुट्टस्रगो,

भ्रमरप्रकरेण यथावृत्तमूर्तिर्योकलताविभक्तसत्कुसुमस्तवकः ।

स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि विभ्रदतीव विलोचनहारि वपुः,

चपलारुचिरांगुचक्षिधरो हरिरनु भदीयद्वदम्बुजमभ्यगतः ॥” ग० ।

(भ) जगणवर्गः । मां (— —) । पायाख्यनाम Āmphibrāch.

१ । ऋगेन्द्रम्यक्षरो, यथा—“दुरंत, वसंत । सुकंत, दिगंत ॥” प्रा० ।

२ । मालती यदक्षरा, यथा—

“करा पसरंत, बह्मगुणमंत । पफुलिअ कुंद, उगू सहि चंद ॥” प्रा० ।

३ । मौक्तिकदाम द्वादशाक्षरं, यथा—

“कथा भय दुब्बर तेज्जि गरास, खणो खण जाणिअ दीह खिसास ।

कुहरय ताव दुरंत वसंत, कि खिहअ काम कि खिहअ कंत ॥” प्रा० ।

(ज) भगणवर्गः । सां (— —) । पायाख्यनाम Dāctyl.

१ । मन्दरम्यक्षरो, यथा—“खी हर, तोहर । संकट संहर ॥” प्रा० ।

२ । मोदकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“गज्जठ मेह कि भंमर सामर, फुल्लठ शीव कि भयठ भामर ।

एकल जीअ पराहिण अय्यह, कीलठ पाठअ कीलठ भयह ॥” प्रा० ।

३ । मदिरान्त्यनष्टुद्वयोना द्वाविंशत्यक्षरा, यथा—

“भाधवमामि विकम्बरकिसरपुष्पत्तसन्मदिरामुदितैः,

भद्रकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि फलानिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनस्यमनोजरसम्,

तं भज माधविकामृदुनर्त्तनयामुनयातकलोपगमा ॥” ग० ।

४ । किरीटं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“वप्पञ्च उक्कि सिरि जिणि लिल्लिञ्च तेज्जिञ्च रज्ज वणंत चले विण्ण

सोअर सुंदरि सगहि लल्लिञ्च एकन्नि मारु विराध-कबंधञ्च ।

संगक मारुइ मिल्लञ्च वालि वह्हिल्लिञ्च रज्ज सुगोवह्ह दिज्जञ्च,

वव ससुइ बिणासिञ्च रावण सो तुञ्च राहव दिज्जउ णिट्ठञ्च ॥” ‘प्रा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मित्यवर्गः ।

१ । मित्यवर्गं एतैरेव दशभिर्वर्गैः । एतेषां दशसंस्थकवर्गाणां मध्ये यैः
कैचिदपि अन्योन्ययोगैः सममात्रकादेशेन वा बह्वनि छन्दांस्युत्पद्यन्ते ।

अथ कौशल्यं सममात्रकादेश इत्युच्यते—गुरीरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, लघुद्वयस्य स्थाने गुरीरेकस्य वा,
एकचतुष्कलपयस्य स्थानेऽपरचतुष्कलपयस्य च सन्निवेश सममात्रकादेशः । तत्रैव पञ्चकलपयस्येति ।

२ । अन्योन्य-योगौदाहरणम् । नाराचकमष्टादशाक्षरं—यङ् लघुचर-
दमनकीन सह चतुरेफस्तस्विण्या योगात् निष्पन्नम्, यथा रघुवंशे, १२।१०४।

इत्ताः र र र र

“रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रष्टुं प्रियां,

प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य त्रियं वैरिणः ।

रविस्तसंहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा,

भुजविजितविमानरत्नाधिरुद्धः प्रतस्थे पुरीम् ॥”

त्रकादेगोदाहरणम् । भागवते द्गमम्बन्धे पञ्चविंशे-

स्तवामकपोलो, वलितभुरघरापित-वेणुम् ।

लिभिराश्रितमार्गे, गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

शनिताः सह सिद्धैर्विग्नितस्तदुपधार्य सलज्जाः ।

न-समर्पित-चित्ताः, कम्पलं ययुरयस्मृतनोव्यः ॥ ३ ॥

लम्बलाः नृणुतेदं, हारहास उरसि सिरविद्युत् ।

यमार्त्तजनानां, नर्मदो यैर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ क

जहृषा नृगगावो, वेणुवाद्यधृतचेतस आरात् ।

वला धृतकर्णा, निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

विकधातुपलाशैर्बद्धमलपरिवर्द्धविदम्बः ।

क्षवल आलि स गोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥

नगतयः सरितो वै, तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।

र्वयमिवावहृपुण्याः, प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥

ख अशुचरैः समनुवर्णितनोव्यं, आदिमूर्ख इवाचलभूतिः ।

ख वनचरो गिरितटेषु चरन्ती-वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

ख वनलताम्ररव आम्बनि विष्णुं, व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाब्जाः ।

ख प्रणतभारविटपा मधुधारां, प्रेमहृदतनवो बह्वपुः स्म ॥ ९ ॥

दृश्यमीयतिलको वनमाला-दिव्यगन्धतुलसीमधुमसैः ।

ख अलिकुलैरलघु गीतमभीष्टम्, आद्रियन् यैर्हि सन्धितवेणुः ॥ १० ॥ क

सरसि सारसहंसविहङ्गा-शारंगीतधृतचेतस एव ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता, हन्त मीलितदृशो धृतमीनाः ॥ ११ ॥

ख सहवत्यः स्रगवर्तसविलासः, सानुषु चितिसती व्रजदेव्यः ।

क हर्षयन् यैर्हि वेणुरवेण, जातहर्ष उपरभति विखम् ॥ १२ ॥

ख महदतिक्रमणश्रद्धितचेता, मन्दमन्दमनु गर्जति मेघः ।

ग सुधृदमभ्यवर्षत् सुमनोभि-श्लायया च विदधत्यतपत्रम् ॥ १३ ॥

- ख विविधगोपचरणेषु विदग्धो, वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षा ।
तव सुतः सति यदाधरविम्बे, दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥
- ख सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः, शक्रशर्व्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
कवय आनतकम्बरचिताः, कश्मलं ययुरनियततत्त्वाः ॥ १५ ॥
निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्र-नीरजाद्भुशविचित्रललामैः ।
व्रजभुवः शमयन् खुरतीदं, वर्णधुर्य्यमतिरोद्धितवेणुः ॥ १६ ॥
व्रजति तेन ययं सविलास-वीक्षणार्पितमनोभयवेगाः ।
कुजगतिं गमिता न विदामः, कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥
मणिधरः कचिदागच्छयन् गा, मालया दयितगन्धतुलस्थाः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांमे, प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥
- ख कण्ठितवेणुरववक्षितचित्ताः, कृष्णमन्त्रसत कृष्णगृहस्थः ।
- ख गुणगणार्णमनुगत्य हरिष्यो, गोपिका इव विमुक्तगृहस्थाः ॥ १९ ॥
कुन्ददामकृतकौतुकवेधो, गोपगीधनहृतो यमुनायाम् ।
नन्दसूनुरनघे तव वत्सो, नन्ददः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
मन्दवायुरपपात्यनुकूलं, मानयन् मलयजस्पर्शेन । क
वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये, वादगीतवलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥
वत्सलो व्रजगवां यदगधो, वन्द्यमानचरणः पथि ह्रदैः ।
कृतस्त्रगोधनमुपोद्वा दिनान्ते, गीतवेणुरनुगेद्धितकीर्त्तिः ॥ २२ ॥
उत्तमं श्रमरुचापि दृयोना-मुन्नयन् खुररजङ्गुरितस्तक् ।
दिक्ष्येति सुहृदाग्रिप पथ, देवकीजठरभूरुद्धुराजः ॥ २३ ॥
मदपिधूर्णितलोचन ईपत्, मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।
- ख बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं, मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥
- ख यदुपतिर्द्विरदराजविहारो, यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
- ख सुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं, मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥”

एषां चतुर्विंशति-श्लोकानां २, ३, ५, ६, २०, २२, २३ इति सप्त श्लोका
एव विगृह्याः स्तागतालक्षणाः । तल्लक्षणमये द्रष्टव्यम् । शेषेषु सप्तदश-

श्लोकेषु कचिद्विलघुस्थाने गुरोरेकाद्यादेशेन (४, २१) दशाक्षरपादो (क) जायते, कचिद्गुरुस्थाने लघोरादेशेन (७, ८, ९, १३, १४, १५, १८, २४, २५) द्वादशाक्षरपादश्च (ख), कचिदेकादशाक्षरपादेऽपि (१३) लघुगुरु-क्रम-विपर्यासो (ग) दृश्यते । कचिदेकस्मिन् पादे द्वादशाक्षराख्यन्यस्मिन् पादे दशाक्षराणि च वर्त्तन्ते (१०, १२) ।

४ । मित्र-वर्गीयाणां कतिपय-सुप्रसिद्धानि छन्दांसि अत्रोदाह्रियन्ते । दीधकमेकादशाक्षरचतुर्भकारमोटकस्य अन्यलघुद्वयस्थाने एकगुरो-रादेशेन, यथा,—

— — — — —
“या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः, सा रतरागमनायतमानम् ।

तेन सहेह बिभर्त्ति रहः श्लो, सारतरागमनायत मानम् ॥” भाषे, ४।४५।

“इत्यममुं विलपन्तममुञ्च-होनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि हृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यवेच्छमवेत्यभिधाय ॥” जैषधे, १।४१।

५ । स्वागतैकादशाक्षरा, दीधकस्य तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

— — — — —
“कुम्भपूरणभवः पटुश्चै-रक्षचार निनदोऽश्वसि तस्याः ।

तत्र स क्षिरद्वंद्वितयद्वी शब्दपातिनमिपुं विससर्ज ॥” ८।७३।

६ । रयोडता चैकादशाक्षरा, स्वागताया नवमदशमयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

— — — — —
“तौ पितुर्नयनजेन वारिणा, किञ्चिदुक्षित-शिखण्डकावुभौ ।

धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां, पौरहट्टिकत-मार्गतोरणौ ॥” ११।५।

७ । हृतविलम्बितं द्वादशाक्षरं, मोटकस्याद्यान्ययोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“न रूपणा प्रभवत्यपि वासवे, न वितया परिहासकथामपि ।

न च सपद्मजनेष्वपि तेन वा-गपहपा परुषाक्षरमोरिता ॥” ८।५।

८ । इन्द्रवज्रैकादशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता ततजयुता, यथा शकु०,
 “अथो हि कन्या परकीय एव, तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
 जातो ममायं विशदः प्रकामं, प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥”चतुर्थेऽङ्के ।

९ । उपेन्द्रवज्रा चैकादशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता अतजयुता, यथा कुमार-
 सम्भवे ७।१।

“अथौपधीनामधिपस्य हृषी, त्रिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
 समेतवन्मुर्हिमवाग्सुतायाः, विवाह दोक्षा-विधिमन्वतिष्ठत् ॥”

तथा च जयदेवस्य गीतगीविन्दे, ४स० २० ।

“स्मरातुरां दैवतवैद्यद्वय, त्वदङ्ग-सङ्गासृत-मात्र-साध्याम् ।
 विमुक्त बाधां कुरुपे न राधा उपेन्द्रवज्रादपि दारुणोऽसि ॥”

१० । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ, पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।”
 तासां नामानि पृथग्लक्षणाणि च पूर्वमुक्तानि, ७० पृष्ठे । तत्रस्य संख्यानु-
 क्रमेण अत्रस्योदाहरणानि च बोद्धव्यानि, यथा कुमारसम्भवे प्रथमसर्गे,

(१) “स मानसीं मेरुमण्डः पितृणां, कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिप्रः ।
 मेनां सुनीमामपि माननीयाम्, आत्मानुरुपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥

(२) यः पूरयन् कीचकरन्भुभागा-न्दरोमुखोत्थेन समीरणेन ।
 उहास्यतामिच्छति किशराणां, तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

(३) कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं, विषद्वितानां सरन्तदुमाणां ।
 यत्र स्तुतधीरतया प्रसूतः, सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

(४) उद्वेजयत्यहुनिपार्ष्णिभागा-भ्राम्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहस्रोणिपयोधरार्त्ता, भिन्दन्ति मन्दं गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

(५) पदं तुपारस्तुतिधौतरक्तं, यस्मिन् दृष्टापि हतद्विषानाम् ।
 विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तै-सुक्ताफलैः केशरिणां किराताः ॥ ६ ॥

(६) सा राजहंसैरिव सद्यताङ्गी, गतेषु लीलाश्रित-विभ्रमेषु ।
 ध्यानीयत प्रत्युपदेगुल्यै-रादिसुभिर्नूपुरगिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

- (७) तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री, स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेवशब्दा-दुहित्रया रत्नगन्ताकयेव ॥ २४ ॥
- (८) यं सर्वशैलाः परिकल्प्य ब्रह्मं, नेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदधे ।
भास्त्रन्ति रत्नानि महीपधीय, पृथूपदिष्टां दुदुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥
- ९) दिवाकराद्रुक्षति यो गुहासु, लीनं दिवाभीतमिवाश्रयकारम् ।
क्षुब्धेऽपि नूनं शरणं प्रपद्ये, ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥
- (१०) अल्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाद्य, स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥
- (११) अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य, हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतीन्दोः किरणेष्विव्यादः ॥ ३ ॥
- (१२) यथाप्सरोविभ्रममण्डनानां, सम्पादयित्रीं शिखरैर्विभर्त्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्त-रागा-मकालसन्ध्यामिव धातुमत्तान् ॥ ४ ॥
- (१३) प्रसन्नदिक् पांशुयिपित्तवातं, यद्वस्त्रनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्यावरजङ्गमानां, सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २१ ॥
- (१४) यत्रांशुकाक्षिपविलम्बितानां, यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वार-विलम्बिविम्बा-म्भिरस्तरिणी जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः, स्फुरत्प्रबालीहमनोहराभ्यः ।
लतायधूभ्यस्तारयोऽप्यवापुर्विनम्रयास्त्राभुजयन्धनानि ॥ ११८ ॥
- ११ । शालिनी चैकादशाक्षरा, यकारद्वयान्ता पञ्चगुर्वाद्या, यथा
रघुवंशे, ८।६४।

“निर्घातोयैः कुञ्जलीलान् जिघांसु-र्ध्वनिर्घोषैः क्षीभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभू-दीर्योदये राजगण्डे समेषु ॥”
१२ । वंगस्या द्वादशाक्षरा, रेफान्ता जतजयुता, यथा रघुवंशे,
“समाहवाङ्गो गरजनना यथा, यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरो ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी, ननन्दतुस्तत्सदृगेन तत्समी ॥” १२३ ॥

तथा च वररुचेः नीतिरखे १४,

“वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं, ह्रमासयः पत्रफल्गाम्बुभोजनम् ।

दृष्टानि शय्या वसनञ्च वल्कलम्, न बभ्रुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥”

१३ । इन्द्रवंशा च द्वादशाक्षरा, रेफान्ता ततजयुता, यथा माघे १५।८५।

“सम्प्रत्युपेयाः कुशलो पुनर्युधः, सखेहमागोरिति भर्तुरोरिता ।

सद्यः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः, प्रत्याचक्षे गणता भटस्त्रियाः ॥”

१४ । प्रमिताक्षरा च द्वादशाक्षरा, तीटकस्य पञ्चम-पष्ठयोर्वर्णयो-
रन्योन्यविनिमयेन, यथा शिशुपालवधे, ८।६।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ, विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू स पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥”

१५ । सर्वेषु माकासमकेषु तीटकस्य केचिद्वर्णाणां सममात्रकादेश उपलभ्यते । यथा नीतगीतन्दे,

“^१क्षम^१विनि^१हितमपि ^१हार^१सु^१दारम् । ^१सा ^१मनु^१ते ^१ह्यत^१तु^१रि^१व ^१भारम् ॥

^१सर^१सम^१स्र^१ज^१नपि ^१मल^१यज^१पदम् । ^१पथ^१ति ^१विष^१मि^१व ^१यु^१षि ^१सग^१दम् ॥

^१वसि^१तप^१व^१न^१तु^१पम^१परि^१षा^१दम् । ^१मद^१न^१द^१ह^१न^१मि^१व ^१वह^१ति ^१सदा^१दम् ॥

^१दिशि ^१दिशि ^१कि^१रति ^१सग^१लक^१व^१जालम् । ^१भवन^१न^१सि^१न^१मि^१व ^१विग^१द्वि^१दना^१लम् ॥ ४८० ।

पथति दिशि दिशि ररुषि भवन्तम् । तदभ्रमध्वजमधुनि पिवन्तम् ॥

त्वदभिसरवरभसेन बलनी । पतति पदानि कियन्ती चलन्ती ॥

विद्विदविशदविशकिशलयवलय । लीनति परमिह तत्र रतिकलया ।

सुहृदबलोकितमण्डलनीला । मधुरिपुररुमिति भावजगला ॥

लरितमुपैति न कयमभिसारम् । हरिरिति वदति सखीमनुवारम् ॥

श्रिष्यति पुनर्यि जलधरकल्पम् । हरिरुषय इति तिमिरमनसम् ॥

भवति निसर्गिनि विगलितलज्जा । विलपति रीदति रागकशय्या ।

गीतपदेवकवेरिदसुदितम् । रसिकजगत्तुतामविसुदितम् ॥ ४८० ।

अरसमरीचितविरचितवेद्या । गलितकुसुमदरविलुलितकेया ।

हरिपरिरभ्यवसितविकारा । ऊचकलयोपरितरलितद्वारा ॥

विचलदलकलभिताननचन्द्रा । तदधरपानरभसकृततन्त्रा ॥
 पञ्चमकुण्डलदलितकपोला । सुधरितरमनत्रयनगतिलोला ॥
 दधितवित्रीकितलञ्चितदधिता । बहुविधकूजितरतिरसुरसिता ॥
 विपुलपुलकप्रथुवपयुमदा । अस्मितमिसीनितविकसदन्त्रा ॥
 नमज्जलकषभरसुभगश्रौङ्गा । परिपतितोरसि रतिरचपीरा ॥
 शीतशयिवभितदधरिरमितम् । कलिकलुष अनयन परिश्रमिवम् ॥ ७८० ॥
 हरिरभिसुरति वदति मधुपवनै । क्षिमपरमधिकमुख सखि भवने ॥
 तालकवादपि शुद्धमनिसरमम् । किं विषयीकुरुते कृपकलुषम् ॥
 कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् । ना परिहर हरिमतिमयवचिरम् ॥
 किमिति विषीदसि रोदिषि विकला । विहरति पुष्यिनभा तव सकला ॥ ८८० ॥

अथ (१) इति चित्रेण गुरुरेकस्य स्थाने लघुद्वयम्, (२) लघुद्वयस्य स्थाने गुरुरेकस्य, (३) लघुद्वयस्य स्थाने परपञ्चकलनदलस्य चादेशी आयेति ।

१६ । जलोदतगतिर्द्वादशाक्षरा, द्विराष्टत-जगणस्रगणा, यथा माघे—

ज स ज म
 “समोरगिशिरः शिर स वसता, सता जवनिका निकामसुखिनाम् ।
 विभर्त्ति जनयन्नयं सुदमपा मयायधवलावलाहकततीः ॥” ४।५४।

१७ । दृष्टी समदशाक्षरा, जलोदतगती अन्त्यगुरुहीनयकारद्वययुता,
 यथा भर्तृहरिर्नीतिगतके, ३ ।

“लभेत सिकतासु तैलमपि यत्रतः पीडयन्,
 पिवेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
 कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादये-
 न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥”

१८ । प्रहर्षिणी त्रयोदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता त्रिगुरु-चतुर्लघु-गुरुलघु-
 गुरुलघुयुता, यथा रघुवंशे, १२।७८।

“क्रोधादे प्रकृतिपुर मरेण गत्वा, काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुण्यकेण ।
 शत्रुघ्नप्रतिविद्धितोपकार्यमार्थ्यं, साकेतोपवनसुदारमध्वुवाप्त ॥”

१९ । रुचिरा त्रयोदशाक्षरा, प्रमाणीवर्गीय द्वादशाक्षर पञ्चषामरास्य-
 हस्तस्य गुरुपठाक्षरस्थाने लघुद्वयस्यादेशेन, यथाभिज्ञानशकुन्तलधमात्री ।

“प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः, मरम्यती श्रुतमहतां महीय्यताम् ।
समापि च क्षपयतु नीलमोहितः, पुनर्मयं परिगतशक्तिरामभृः ॥”

२० । कनकप्रभा मञ्जुभाषिणी वा त्रयोदशाक्षरा, रुचिराया द्वितीया-
क्षरस्य छतीयेन, चतुर्थस्य पञ्चमेन च विनिमयान्, यथा रघुवंशे, ८।६८।

“इति विभ्रुतान्यकरणोयमात्मनः, सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवृष्टरागमनुबन्धसेवया, ऋगया जहार चतुरेप कामिनी ॥”

२१ । मत्तमयूरश्च त्रयोदशाक्षरं, पञ्चगुरु-मन्मोहरूपया द्विरावृत्त-
लघुद्वयगुरुद्वय इत्यष्टाक्षराणां योगिनोपलभ्यते । एभिरष्टाक्षरैरपि पिङ्गला-
चार्योऽन्यतमं वितानाख्यं वृत्तमुदाहरत् । यथा—

“हृदयं यस्य विशालं, गमनाभोगसमानम् ।

लभतेऽसौ मणिवित्रं, नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥” इ० ।

मत्तमयूरोदाहरणं रघुवंशे, ८।७५ ।

“हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषम-स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शण्णप्रोतं प्रेक्ष्य सङ्क्रुभं मुनिपुत्रं, तापादन्तःशय्य इवासीत् क्षितिपौऽपि ॥”

२२ । वसन्ततिलका चतुर्दशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता तकार-भकार-जकार-
द्वययुता, यथा रघुवंशे, ५।६६।

“रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां, धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव विभर्त्सि गुरुर्विनिद्र-स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥”

२३ । मालिनी पञ्चदशाक्षरा, यकारद्वयान्ता षड्लघु-त्रिगुरुयुता, यथा
रघुवंशे, ६।८५।

“शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तां, जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रोतयस्तत्र पौराः, श्वणकटु नृपाणामेकवाक्यं धिवतुः ॥”

२४ । मन्दाक्रान्ता सप्तदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता चतुर्गुरु-षड्लघु-तकार-
द्वययुता, यथा वररुचेर्नीतिरत्ने, १५ ।

“माध्वीन्तीणां दधितविरहे मानिनां मानमद्भ,
सप्तोक्तानामपि जनरवे नियहे पण्डितानाम् ।
अन्वोद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे,
मृत्वाभावे भवति मरणं हन्त सञ्ज्ञापितानाम् ॥”

२५ । शिखरिणी च सप्तदशाक्षरा, सप्तधाद्या पञ्चगुरु-पञ्चलघु-तकार-
सकारयुता, यथा उत्तरचरिते, प्रथमेऽङ्के ।

“अपिदं रत्नोभिः जनकहरिषच्छ्रविधिना,
तथा वृत्तं पापैर्व्ययति यथा क्षान्तितमपि ।
जनम्याने शून्ये विकसक्तकर्णैरार्यचरितै-
रपि यावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥”

२६ । हरिणी च सप्तदशाक्षरा, गुर्वन्ता पञ्चलघु-पञ्चगुरु-अकारद्वय-
युता, यथा रघुवंशे, ३।७० ।

“अथ स विषयश्लाघतात्मा यथाविधि स्रग्वे,
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने मितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह श्रित्यये,
गलितवयसामिक्षाकुणामिदं हि कुलव्रतम् ॥”

२७ । शार्ङ्गविक्रीडितमैक्रीनविंगत्यचरं, सप्तजमतकारद्वययुतं गुर्वन्तश्च,
यथा भर्तृहरिर्नीतिशतके, ४७ ।

“एतं सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुपराचसाः परद्वितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये,
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परद्वितं ते के न जानीमहे ॥”

२८ । स्रग्धरेकविंगत्यचरा गुरुचतुष्टय-यकार-पञ्चनघु-यकारत्रययुता,
यथाभिज्ञानशकुन्तलप्रारम्भे ।

“या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिदुतं या हविर्या च होत्री,
ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः,
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥”

२८ । चण्डहृष्टिप्रपातो नाम दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरः, षड्लघ्वाक्षः

सप्तरेफान्तस्य, यथा—

“इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी,
त्रिदशविजयिवीर्यद्वसाद्दशभोवन्धोविरामेण रामेण संसेविते ।

जनकयजनभूमिसम्भूतसीमन्तिनीसीमसीतापदस्यार्धपूताश्रमे,
भुवननमितपादपद्माभिधानाभिकातीर्ययात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥” ४० ।

४० । प्रथितो नाम दण्डको, रेफोपलचिताक्षरत्रयेण वर्धितो, यथा—

“प्रथमकथितदण्डकयण्डहृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः,
प्रथित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिहृतया यद्येष्टं भवेत् ।
स्वरक्षिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,
भवति यदि समानसङ्गच्छरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥”

४० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथार्धमष्टकम् ।

१ । सुन्दर्यपरपक्षे हे वेतानीयान्तर्गते । एयोऽर्थ्यन्ते तां वर्त्तन्ते
शेषाः यत्नात्मा अयुक्त्वादे सुन्दर्याः मकारभक्षुयुगैरपरपक्षस्य च नकाराभ्यामेव,
युक्त्वादेऽष्टमाताः सुन्दर्याः मकारभकाराभ्यामपरपक्षस्य चतुर्लघुभकारै-
रप, षट्पूर्यन्ते ।

२ । सर्वेष्वेव वैतालीयेषु एतयोः शेषाणां वर्षाणां केषाञ्चिदपि सम-
मात्रकादेश उपलभ्यते । उदाहरणैस्तत् स्फुटीक्रियते, यथा सुन्दर्याः,

“अथ मोहपरायणा सती, विवशा कामबधूर्त्विबोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता, नववैधव्यमसद्यपेदनम् ॥” कु० स०, ४।१ ।

“क्व वयं क्व परीक्षमन्मयो, भृगुशार्द्वैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखि, परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥” शकु०, २० ।

“कुसुमैरुपशोभितां सितैर्घनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।

मधुनः समवेष्ट्य कालतां, भ्रमरबुम्बति यूयिकालताम् ॥”

घटकपर्पः, १८ ।

अपरवक्त्रस्य, रामायणे अयोध्याकाण्डे,

“भृगुमसुखममर्पिता यदा, बद्ध विललाप समीक्ष्य राघवम् ।

व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्, क्षतमिव वक्षमवेष्ट्य किञ्चरी ॥” २०।५५।

“सुरजपण्यवमिघघोषव-इगयवेष्ट्य बभूव यत्पुरा ।

विलपितपरिदेवनाकुलं, व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥” १८।४१।

“अनुमतगमना शकुन्तला, तरुभिरियं वनवासवन्मुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यथा, प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥” शकु० ४० ।

वैतालीयस्य,

“क्षुत्क्षीणशरीरसञ्चया, व्यक्तीभूतशिरास्त्रिपञ्चराः ।

कोशैः परुषैस्तवारयो, वैतालीयतनुं वितन्वते ॥” ६० ।

३ । पुष्पिताया-मालभारिणी-भद्रविराज औपच्छन्दसकान्तर्गताः ।

पुष्पितायाऽपरवक्त्रस्यान्ते, मालभारिणी तु सुन्दर्यन्ते, गुरुयुता । मालभारिणा
आद्यलघुद्वयस्थाने गुरोरेकस्यादेशाद्भद्रविराडुत्पद्यते । उदाहरणैस्तत्परि-
स्फुटीक्रियते, यथा पुष्पितायाया भागवते, १।८।४२।

“तमिममहमजं शरीरभाजां, हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकम्पितानाम् ।
प्रतिदृगमिव नैकधार्कमेकं, समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥”

“तुरगखुरहतस्तथाहि रेणुर्विटपवियक्तजलाद्र्षस्फलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः, श्लभसमूह इवाथमद्रुमेषु ॥” शकु० १ अं ।

“कतिपयकुसुमोद्भसः कदम्बः, पियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः, स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥” उ० च० ।

मालभारिण्याः,

“अपरिघतकोमलस्य यावत्, कुसुमस्यैव नवस्य पट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते, सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥” शकु० ३ अं ।

“सतङ्गिजनदार्षितं नगेषु, स्वनदम्भोधरभीतपद्मगेषु ।

परिधीररवं जलं दरीषु, प्रपतत्यङ्गुतरूपसुन्दरीषु ॥” घटकपर्परः, ४ ।

“व्यपवर्त्तत एष बालवीरः, धृतनानिर्मयनास्त्रयोपहतः ।

भ्रानयितुरवादिभावमोनामवमर्द्दादिव हस्तसिंहयावः ॥” उ० च० ।

भट्टविराज उवाच ॥ ११ ॥ इति ।

४ । सर्व्वत्रैवीपच्छन्दमके एतेषां शेषवर्णानां केषाञ्चिदपि सममात्रका-
देग उपलभ्यते । यथा घटकपर्परकृतयमककाव्ये, १८ ।

“तरुवर विनताऽग्नि ते सदाहं, हृदयं मे प्रकरोमि किं सदाहम् ।

तव कुसुमनिरीक्षणे पदेहं विष्टजेयं सहस्रैव नोपदेहम् ।”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ विषमस्तम्भम् ।

३ । परन्तु वैदिकशास्त्रतत्त्वानाम्नां कतिपयमात्राच्छन्दस्य नामानि लक्ष्यानि वा सूत्रस्य न दृश्यन्ते, यथा गार्हपत्ये, शौचिके, उक्कच्छा, रौता, गंधा इत्यादयः । यस्मिन् उदाहरणमात्रापरि नैद्यगङ्गादागेन छन्दोमन्त्रार्थस्य च दोष्ठा दोष्ठीका नामाऽवलम्बिता, यत्र स्ये च २० श्रुते दृशिता । यजुषस्तथा नारायणभङ्गेन वसुधैवकुटीकास्ये यजुषस्तिका-नामा स्वरूपेण दृष्टीया, महादागेन तु श्राद्धमोक्षसुद्ध-प्रयोगादुक्तं लक्षणं कृतम् । तथै रूपे च प्रथमेऽंशे चतुर्थेऽध्याये दृशिते । अन्त्याया बहुविधमात्राच्छन्दोभेदाः वैदिकशास्त्रस्ये मोदाहरणवशा इत्यन्ते, परन्तु केनचिदपि संस्कृतच्छान्दसिकेन भावत्वमिता, यत्र स्ये च कश्चिद्विशेषमप्रीदृश्या ।

४ । गायत्र्यादिनिष्टपुष्पयन्त्राणि यान्ताश्चन्द्रादि वैदिकेभ्यो लौकिके दृष्टीयानि, तास्यपि विपन्न-इत्तानि ११ श्रुते दृशितानि ।

५ । सकलान्यपि वैदिकच्छन्दांसि विपन्नतानुरूपाणि । यत्र तानि सङ्गेषतएव प्रदृशितानि । पाद-स्यद्वयादि सदिसरविबरणं वैदिकत्वस्यैव सन्नायुषःसंवाद्याप्यारभते, यदियुषसि ३२८, ३१८ अग्राययीः, सत्यव्रतसामप्रमितायां सत्यव्रतस्य-टीकाभूमिकायाश्च दृश्यम् ।

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि	अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
१	दैवी गायत्री	१०	{ आसुरी त्रिष्टुप्
२	” उष्णिक्		{ अत्ययः पङ्क्तिः
३	” अतुष्टुप्		{ यालुपी पङ्क्तिश्च
४	” वृहती	११	{ ” त्रिष्टुप्
५	” पङ्क्तिः		{ आसुरी पङ्क्तिश्च
६	{ ” त्रिष्टुप्	१२	{ ” वृहती
	{ यालुपी गायत्री च		{ यालुपी जगती
७	{ यालुपी उष्णिक्		{ प्राजापत्योष्णिक्
	{ दैवी जगती च		{ साम्नी गायत्री च
८	{ प्राजापत्या गायत्री	१३	आसुर्यतुष्टुप्
	{ यालुप्यतुष्टुप् च	१४	{ आसुर्योष्णिक्
	{ यालुपी वृहती		{ साम्नायिक च
९	{ आसुरी जगती च	१५	आसुरी गायत्री

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

१६ { प्राजापत्यानुष्टुप्
{ साम्नी च

१८ { आर्ची गायत्री
{ साम्नी वृहती च

१८ { पिपोनिकमध्या गायत्री
{ ऋसीयसी " "
{ पदपङ्क्तिः " "

२० { अक्षरपङ्क्तिः
{ साम्नी पङ्क्तिः
{ प्राजापत्या वृहती
{ पिपोनिकमध्या गायत्री
{ द्विपाद्विराट् " "
{ पतिनिचृट् " "

२१ { आर्चुणिक्
{ पादनिचृट्गायत्री
{ पतिपादनिचृट्गायत्री
{ पदमात्रा " "
{ प्रतिष्ठा " "

२२ { साम्नी त्रिष्टुप्
{ ककुब्धतो गायत्री

२३ { गङ्गमती " "

२४ { आर्ची गायत्री
{ आर्चुनुष्टुप्
{ प्राजापत्या पङ्क्तिः
{ साम्नी अगती
{ त्रिपादायत्री
{ नागो " "
{ धाराही " "

२५ { पदपङ्क्तिः

२६ { पदपङ्क्तिर्गायत्री
{ स्वराट् " "
{ विराट्पुणिक्

२७ { न्यडुगिरोष्णिक्
{ आर्ची वृहती

२८ { चतुष्पादुष्णिक्
{ ककुब्धुष्णिक्
{ पुर उष्णिक्
{ परोष्णिक्
{ तनुमध्योष्णिक्
{ प्राजापत्या त्रिष्टुप्

२९ { चतुष्टुग्भोष्णिक्
{ पिपोनिकमध्योष्णिक्

३० { आर्ची पङ्क्तिः
{ कविराट्नुष्टुप्
{ विराट्नुष्टुप्

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

३१	{ महापदपङ्क्तिरनुष्टुप्	४१	विराड् रूपा त्रिष्टुप्
	{ विराडनुष्टुप्	४२	ब्राह्मगणिक्
३२	{ प्राजापत्या जगती		{ पुरोज्योतिस्त्रिष्टुप्
	{ सतुष्यादनुष्टुप्	४३	{ मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप्
	{ त्रिषादनुष्टुप्		{ उपरिष्टाज्योतिस्त्रिष्टुप्
	{ पिपीलिकमभ्यानुष्टुप्		{ आर्षी त्रिष्टुप्
३३	{ विराड् गायत्री		{ पुरोज्योतिर्जगती
३४	{ आर्षी त्रिष्टुप्	४४	{ मध्येज्योति- "
	{ पिपीलिकमभ्या वृहती		{ उपरिष्टाज्योति- "
	{ आर्षी जगती		{ अभिसारिणी त्रिष्टुप्
	{ आर्षी वृहती		{ आर्षी जगती
	{ पथ्या "		{ ब्राह्मगणिक्
	{ न्यङ्गुसारिणी क्लन्धीधीवी		{ षट्पदी जगती
३६	{ उरोवृहती वा	४८	{ महासतोवृहती
	{ उपरिष्टावृहती		{ महापङ्क्तिः
	{ पुरस्ताद् "	५२	{ अतिजगती
	{ महावृहती सतोवृहती वा	५४	{ ब्राह्मी वृहती
	{ ब्राह्मी गायत्री	५६	{ शर्करी
३८	{ विराट्स्थाना त्रिष्टुप्	६०	{ ब्राह्मी पङ्क्तिः
	{ आर्षी पङ्क्तिः		{ अतिशर्करी
	{ पथ्या "	६४	{ अष्टिः
	{ सतः "	६६	{ वाह्नी त्रिष्टुप्
४०	{ आस्तार-	६८	{ अत्यष्टिः
	{ प्रस्तार-		{ ब्राह्मी जगती
	{ विटार-	७२	{ छतिः
	{ संस्तार-		

અચરસંખ્યા હ્રન્દોનામાનિ

અચરસંખ્યા હ્રન્દોનામાનિ

૭૬ અતિષ્ઠિતિ:

૯૨ વિક્ષિતિ:

૮૦ ક્ષતિ:

૯૬ સંક્ષતિ:

૮૪ પ્રક્ષતિ:

૧૦૦ અભિક્ષતિ:

૮૮ આક્ષતિ:

૧૦૪ સત્કૃતિ:

इति श्रीवक्त्रे ह्रन्द सारसङ्घे जातिवृत्तसमाहारी नाम चतुर्थोऽंशः ।

સમાપ્તચાર્ય અન્થ: ।

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अक्षरपञ्च	६	१२	अपरान्तरिका	८२	१८
अक्षरपञ्चलि	८१	१	अपरान्तिका	१८	२०
अक्षरपञ्चति	८८	१	अपरान्तिका	१०२	१
"	१००	१३	अभिज्ञति	७३	८
अतिशब्दामि	७८	१२	"	१०१	१३
अतिशब्दती	७९	१०	अवस्यति	६८	११
"	७८	१३	" आरा	७३	१३
अतिशब्दति	७९	१३	" वारि	११	१०
"	८३	११	अर्थ	१०१	१०
अतिशब्दरा	१०	१३	अर्थ	१०१	१०
अतिशब्दरी	७९	१६	अर्थमन्त्रम्	१३	१२
"	८३	१६	"	३०	१
अतिशब्दपिनी	८१	२	"	११३	१८
अवधि	७९	१६	अवितम्	८१	७
"	८०	१	अविकल्पमन्त्ररी	१०३	१८
अव्युक्तदा	३८	८	"	१०८	१३
अवित्तनया	१००	८	अविकल्पमन्त्ररी	१०३	१८
अनङ्गकोडा	२७	१	अव्यति	८०	११
" शिखर	१०३	२१	"	८३	८
" "	१०८	१८	अव्यति	१००	७
अनवसिता	७१	१३	अति	७९	१६
अनुक्त	७१	२	"	८७	१७
अनुष्टुप्	२७	८	अनुष्टुप्	८१	१६
"	८३	१	आहवि	७९	१०
अन्वीक्यपीय	११३	११	"	८८	१२
अपरवक्तम्	३१	११	आख्यानकी	३०	१७, १८
"	१२३	१८	"	७०	२१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
आख्यानिकी	५०	१५	उपचिबम्	७१	१३
॥	७०	१०	उपचिता	२१	४
आनन्द	१०३	२	उपजाति	७०	६
आयातलिका	१०	१६	"	११८	११
आयौड	४५	५	उपमालिनी	८५	११
आशम	१०२	१६	उपस्थितम्	७२	११
आश्री	७०	१६	"	८१	२
आर्या	७	३	उपस्थितप्रचुपितम्	४८	८
आर्यागीति	१०	१७	उपस्थिता	६८	१२
आर्यम्	२६	५	उपेन्द्रवज्रा	७०	२
आसार	१०३	१	"	११८	४
इन्द्रिया	७२	१३	उचिक्	६१	२१
इन्द्रवदना	८२	१२	अक्षि	७०	२१
इन्द्रवशा	७३	१	परबल	८६	१
॥	११०	४	अथभक्तप्रवृत्तितम्	८७	१५
इन्द्रवज्रा	६८	१२	अथभक्तिवितम्	८०	७
६,	११८	१	यक्षा	८५	२४
उच्छ्वा	५८	६	चौपच्छन्दसकम् (सिक्कम् वा)	१७	१०
उद्गाढा	११६	२२	"	११६	११
उज्ज्वला	७७	५	कनकप्रभा	८०	६
उत्कृति	७४	२	"	१११	३
॥	१०१	१०	कन्दम्	११०	१६
उत्पलिनी	८०	१५	कन्द	८०	१८
उद्दामा	१०१	१०	कन्दुकम्	८०	११
उदीचरति;	१८	११	कन्वा	६०	१५
उद्वता	४७	१२	"	१०५	११
उद्गीति	१०	१३	कमल	६०	११
उद्गर्धनी	८२	११	"	६५	६
उपगीति	१०	७	"	१०७	६
उपचिबकम्	५०	१३	कमला	६६	११
उपचिबम्	५०	१४	करुणम्	६१	८

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
कलहस	८२	१	कोकिलकम्	८१	८
कलिका	४५	१८	कोमुदी	५१	१६
काला	८१	१२	कीटपकम्	११०	९०
कानीयोवा	७६	११	"	८१	९५
काम	५८	८	कीडापकम्	८९	९१
कामक्रीड	१०६	१७	कौसपदा	१०१	१६
कामक्रीडा	८५	७	कला	८०	१४
कामवाण	१०४	२	कला	५६	११
"	११२	८	कला	११६	२२
कासार	१०३	१	कलागति	६५	९
किरीटम्	१०१	१	कथयन्त	६	१०
"	११४	९	कथमावाह्यदसा गुरुवपुसस्था		
कीर्ति	७०	१६	निरुपयम्	३४	८
कुटजगति	८२	९	कथका	८७	१०
कुटिलम्	८४	६	"	१०८	१०
कुटिलगति	८०	१९	कथकृतम्	८८	९
कुटिला	८३	१	काषा	९८	११
कुटिलचदनी	७९	१	कावली	६१	११
कुटिलचदनीवा	७९	१७	काका	११६	१९
कुमारचदिया	६९	२९	काकु	"	"
कामारी	८४	८	काया	८८	१९
कुम्भीरता	८४	१३	गीति	१०	१
कुम्भविचित्रा	७५	१८	गीतिका	८८	१६
कुम्भचदकम्	१०३	१५	गीतार्था	९६	३
"	११३	६	"	१०७	१४
कुम्भितवतावेजिता	८३	१८	गुरुवचनम्	१०५	८
क्षति	७०	११	गीतिम्	१०२	९
"	८७	१७	गीरी	७६	४
केतुगती	५०	११	"	८०	११
खेदार	१०९	१	घाति	६०	१८
खेसरम्	८३	१०	"	१०७	१०

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अकिता	८८	१, २	चित्रलेखा	८५	२
अक्षपदम्	८४	११	चित्रसंग्रहम्	८८	४, ५
अक्षरी	८२	१८	"	१०८	१६
अक्षरिकावली	८०	१०	चित्रा	१२	१
अक्षया	८८	८	"	८५	१
"	१०८	१६	चुलिखा	१०	४
अक्षयाचिका	७६	३	छन्दोलचयम्	१	१५
अष्टहस्तिमपातः	१०१	७	छाया	८५	११, १३
"	११४	३	छन्दचयम्	११३	११
अष्टौ	८१	१	छन्दती	७४	१८
अष्टकालगणाः	५	१८	छन्दवरमाना	७६	१७
अष्टपद्या	६१	१५	छन्दोलतमति	७६	८
अष्टशाला	८७	६	"	१११	१२
अष्टशाला	८७	३	छाया	७०	१८
अष्टरेखा	८०	१८	छायाः	१०२	१७
अष्टरेखा	८४	११	छायाति	१६	११
"	८१	८	छायाम्	६१	२
अष्टवर्ग	७७	१	"	११२	१४
अष्टावर्ग	८५	८	छन्दचयम्	१११	११
अष्टिका	८०	१३	छन्दम्	७६	१
अष्टीरस	८२	३	छन्दमध्या	६१	१२
अष्टलाप्या	८	४	छन्दौ	१००	१३
अष्टलाप्यम्	९७	१६	छन्दमममम्	७७	११
अष्टकशाला	६८	५	"	१०७	११
अष्टम्	८५	४	छायासम्	७७	६
अष्टम्	८७	१	छायाका	८२	२
"	१०८	७	छाया	५८	१६
अष्टशालिनी	१८	१७	"	१०५	११
अष्टपद्या	६४	६	छाया	६०	१४
अष्टलेखा	८१	६	"	१०५	१२
"	८२	८	छायाः	६५	४

पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अक्षरम्	८०	१	नयनरूपिणी	६४ ११
"	१०८	७	"	१०८ १०
तीटकम्	७१	७	नगनी	६० २२
"	११२	१६	"	१०८ ८
तीमरम्	६७	३	नदी	८४ १
त्रिका शब्दा	४	११	नन्दनम्	६१ ११
त्रिभङ्गी	१०४	११	नन्दिनी	८१ ३
विष्टम्	१६	१८	नराजम्	८८ २३
"	८१	३१	"	१०८ १४
त्वरितगति	६८	२०	नरेन्द्र	६६ ७
दण्डक	१०२	७	नरेंद्रचक्र	६१ ८
दसनकम्	६९	७	नविनी	८६ ६
"	७९	१७	"	११२ ११
"	१०७	८	नयमानिका	७६ १४
दीपकमात्रा	४८	१८	नयमानिनी	७६ १३
दूर्ध्वदिम्	१०१	८	नान्दीमुखी	८४ ४
"	११२	१	नाराच	८८ १०
दीपकम्	७०	३१	नाराचकम्	८९ १४
"	११७	७	नाराचिका	६९ ९
दीपिका	२७	१८	नारी	१६ १७
द्रुतपदम्	७७	७	"	१०१ ११
द्रुतमन्त्रा	४१	३	निक्षिपावकम्	८७ ८
द्रुतविश्वम्भितम्	७३	४	नीलाद	१०२ १
"	११७	२१	पद्मानवी	८९ ६
दृष्टा	८९	२२	पङ्क्ति	६० १६
द्वितीया	६२	४	"	६७ २०
"	१११	४	पञ्चमटिका	२२ ८
धवलाङ्ग	८७	७	पञ्चचामरम्	७७ ११
धीरलविता	८८	२१	"	८८ १४, १३
धृति	७४	१६	"	८१ १७
"	८९	१७	पञ्चचामर	८७ १

	पृष्ठे	पङ्क्ती		पृष्ठे	पङ्क्ती
प्रक्षामर (रम्)	१०८	१५, १९, २०	प्रमात्रिका	१०८	१०
प्रक्षाल	६०	६	प्रमाची	४०	१८
"	१११	२२	"	१०८	६
प्रक्षय	६८	१	प्रमाचीवर्ग	१०८	५
प्रक्षया	८४	१२	प्रमिताक्षरा	०५	१०
प्रक्षयायी	०	१८	"	११०	०
प्रक्षयावहम्	३०	१३	प्रमुदितवदना	०६	१
प्रक्षयतुल्यम्	४५	१	प्रवरलम्बितम्	८८	२९
प्रक्षयम्	६	१२	प्रक्षयकम्	१८	१४
प्रक्षिभावा	३	३	प्रक्षयकलिका ता)	८२	१०, ११
प्रक्षिता	६६	५१	प्रक्षिपी	०८	१३
प्रक्षालकम्	१२	६	"	१११	१३
प्रुट	०५	१०	प्रक्षयपि	१८	८
प्रुपदाम	८५	२४	प्रिष्वदा	००	१
प्रुपिताया	५१	१८	प्रिया	४८	१८
"	१२५	२०	"	६१	१
प्रुपी	८०	१३	"	१११	१
"	१२१	१०	प्रिमा	००	२०
प्रुलति	०४	११	प्रुवितक	१०३	६
"	८८	१८	प्रुवदाम	८६	१
प्रुवित	१०२	८	प्रुवु	००	१४
"	१२४	११	प्रुवा	००	१८
प्रुवितक	१०३	४	प्रुवि	००	२१
प्रुतिष्ठा	६०	१२	प्रुवपम्	८८	१६
प्रुवापीड	४३	८	"	१०८	२१
प्रुवीधिता	८०	८	प्रुववर्ग	११२	१८
प्रुवद्रकम्	८५	१३	प्रुवकम्	८८	१३
प्रुवा	०६	६	प्रुवविराट्	५०	८
प्रुवावती	०८	१८	"	१२५	२०
प्रुवदा	८४	८	-प्रुदा	००	१८
प्रुवात्रिका	६४	१०	प्रुविका	६६	८

पृष्ठे	पङ्क्तौ	पृष्ठे	पङ्क्तौ
भद्रिका	७२	मन्त्राभ्याम्	१०० ११, १७
भाराकाना	८१	मन्त्रमधिकीद्वयम्	८८ ८
भुजगशिश्रुता	६६	मदनशिवता	८८ २५
भुजद्रमयातम्	७५	मदवेष्टा	६३ १
"	११०	मदिद्य	८८ १७
भुजद्रिचुचितं	१०१	"	११३ २३
भुजद्रिचिष्टाः	१०२	मद्रकम्	८८ १७
भुजद्रिचिष्टा	६६	मधु	५८ १३
ममरपदकम्	८५	"	१०७ ५
ममरविलसिता(तं)	७१	मधुमती	६३ ४
ममरावन्ती	८६	मध्यमाना	८३ १
"	११२	मध्या	५८ १५
मकरन्दिका	८६	मनीरमा	६८ १३
मङ्करी	७५	मनीरहः	८५ १८
"	८४	मन्वानः	६३ ५
मङ्गीरम्	८३	"	१११ १
मङ्गुभाषिणी	८०	मन्दरः	६० ८
"	११२	"	१०३ १
मङ्गुवीरभम्	५३	"	११३ १८
मङ्गुवादिनी	८१	मन्दाकिनी	७६ ५
मन्त्रिकत्ववता	८८	मन्दाकाना	८० १८
मन्त्रिगुणिकरः	८५	"	१११ २१
मन्त्रिमन्त्री	८६	मन्त्रसारिणी	६८ ८
मन्त्रिमन्त्रम्	६६	मन्त्रिका	६४ १७
मन्त्रिमात्रा	७७	"	१०८ १
मन्त्रजगन्मिनी	८७	मन्त्रागानिका	८३ १६
मन्त्रमन्त्रम्	८०	मन्त्रावली	६६ १७
"	११२	"	१११ ६
मन्त्रमातङ्गलीलाकरः	१०३	मन्त्रावली	१०० ३
"	१११	मन्त्री	५८ १३
मन्त्रा	६८	"	१०८ ७

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
भाषान्द	१०९	२	भौतिकदाम	११२	१५
भाषावकाकीकृतकम्	६४	२	भौतिकमाषा	७९	९
भावाच्छन्द	६	११	बबधवर्ग	११०	१
भावाधनकम्	९१	१०	यति	५	१८
"	१२०	११	यसुपदेशीपनिषत्	५	२१
भागसप्त	८५	२२	यमकम्	६१	८
भाषा	७०	१८	"	१०७	७
भाषाती	६९	६	यवनवी	५२	९, ४
"	७६	१६	यामिनी	८७	१२
"	११३	१३	रत्नचवर्ग	११९	१
भाषातीमाषा	७९	१८	रत्नचरवी	२९	१५
"	१०६	१०	रवीकता	७१	७
भाषभाषिणी	५१	१३	"	११७	१७
"	११३	१०	रत्नच	६०	४
भाषा	७०	१७	"	११९	१९
"	८५	११	रामा	७०	२०
भाषाधर	८१	१८	रत्नचवी	१८	४
भाषिणी	८७	१७	रत्नच	८०	४
"	११९	१८	"	११९	२७
मिश्रवर्ग	११४	८	रत्नमाषी	६६	१५
मयी	५८	२०	"	१०६	७
"	१११	२	रत्नमुञ्जितानाम्	१८	
मयी	६०	८	रत्नमञ्जितानाम्	६१	
"	१११	१९	रत्नमञ्जितानाम्	६३	
मयीसुखम्	८०	१९	रत्नमञ्जितानाम्	८४	
मयिधर्मिनी	८३	२१	रत्नमञ्जितानाम्	८५	
मोटवम्	७७	१८	रत्नमञ्जितानाम्	८६	
मोटवम्	७९	८	रत्नमञ्जितानाम्	८७	
मोटवम्	७७	१८	रत्नमञ्जितानाम्	८८	
"	१११	२०	रत्नमञ्जितानाम्	८९	
मौलिकदाम	७७	१६	रत्नमञ्जितानाम्	९०	
			रत्नमञ्जितानाम्	११	

	पृष्ठ	पङ्क्तौ		पृष्ठ	पङ्क्तौ
मीमांसादीनाम्	२८		सीमाखिलः	८१	८
चतुर्दशाक्षरसमञ्जसानाम्	८३		"	१०६	१०
त्रयोदशाक्षरसमञ्जसानाम्	८१		सीला	८४	१
दशाक्षरसमञ्जसानाम्	६६		सीकिकच्छन्दः	६	०
द्वादशाक्षरसमञ्जसानाम्	७८		वैशंपयनपतितम्	८१	१
नवाक्षरसमञ्जसानाम्	६७		वैशम्पयितम्(स्या)	७४	१०, ११
पञ्चदशाक्षरसमञ्जसानाम्	८६		"	११८	१३
पदचतुर्दशीदीनाम्	७६		वक्रम्	३०	०
पारिभाषिकशब्दानाम्	४		वरतनु	७६	१५
भाषासमकर्मदानाम्	२३		वरपुत्रती	८०	१०
वेतावीथभेदानाम्	१८		वरमुन्दरी	८२	११
शिक्षावधायीः	५७		वर्द्धभागम्	४८	८
षडक्षरसमञ्जसानाम्	६२		वसुनातिवक्रा	८२	१०
षीकृशाक्षरसमञ्जसानाम्	८८		"	१११	१५
सप्तदशाक्षरसमञ्जसानाम्	८१		वपुमती	६१	११
सप्ताक्षरसमञ्जसानाम्	६३		वाथी	६१	१०
लघ्वी.	८४	२	"	७०	१६
लघ्वीधरा	७३	११	"	१०५	१०
"	७६	८	वाथिनी	८८	१
"	१११	८	वातीर्षी	७१	६
लघुचरवर्गः	१००	२	वातवासिका	३१	१४
लगा	८२	११	वाताङ्गारिका	५०	१६
ललना	७६	१८, २१	वासनी	८४	१४, १५
ललितम्	४८	३	वादिनी	७६	११
"	७६	२	विकृति	७४	१०
ललितता	७७	४	"	१००	६
ललनी	४३	१५	विदग्धा	११६	११
ललसा	८३	१३	वितानम्	१०	१८
ललित्यम्	८८	१६	"	६३	१
लीला	८७	११	विद्याभार	७७	८
लीलाक्षरः	१०१	१०	"	१०६	११

	पृष्ठे	पङ्क्ती		पृष्ठे	पङ्क्ती
विद्युत्	८०	१६	वेकुष्ठ	१०१	१८
विद्युत्प्राना	६४	८	वेताभीयम्	१०	१
"	१०६	४	"	११५	१
विद्युत्तेखा	६१	१८	वेदिकस्तम्भ सङ्केप	११०	११
"	१०५	१०	वेवदेवी	७५	१६
विष्णुहमाला	७२	१६	व्याल	१०१	१०
"	११२	४	ग्रह	१०१	१८
विपरीताध्यानकी	५०	१८, २०	ग्रहनारी	६१	१
"	७०	१६	"	११०	१
विपरीताध्यायनिकी	५१	१	ग्रन्थ	८०	११
"	७०	१८	मर्करी	७४	१०
विपिनतिलकम्	८०	८	"	८१	८
विपुलायी	७	११	ममिकला	८५	१०
विपुलावक्रम्	६८	१	ममिवदना	६१	१६
विबुधप्रिया	८३	१०	"	८८	२
विष्णुम्	८५	१८	मयी	६०	२
विष्व	६०	१	"	११०	२
विषीमिनी	५०	४	मार्दूलं	८४	१
विलासिनी	७१	२१	मार्दूलललितम्	८३	२३
विशील	२१	१०	मार्दूललिकीकितम्	८५	१२
विषमरुगम्	३५	१२	"	११२	१०
"	३६	४	माला	७०	१०
"	१२६	१८	मालिनी	७१	२
विस्तार	१०३	१	"	११८	१८
विखिता	८५	२०	मिखलितम्	७२	१२
वृषम्	३५	४	मिखरिषी	८०	८
"	८०	१८	"	११२	५
"	१०८	२०	मिश्रा	१६	८
वृला	७१	१०	"	५६	२
वृहती	६६	१	मीर्यरुपम्	६३	१०
वेगवती	५०	५	"	१०६	१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुद्धविराट्	६७	२१	समानौ	१०	१८
शुद्धविराट्प्रथमम्	७८	२	"	६३	६
शुद्धा वर्णा	१०५	४	"	१००	२२
शेषा	६१	१८	समानौवर्ण	१००	१०
"	१०३	१७	समुदयता	८६	६
शेषशिष्टा	८७	१९	सम्बोद्धा	६१	४
शीमा	८८	७	"	१०५	१३
शीनी	७१	१९	सरसी	८८	४
"	१०८	४	सत्त्वित्वनिधि	८८	३
थी	१८	९	साधून्	१०४	५
"	७२	७	सानन्द	१०३	९
"	१०५	८	सान्द्रपदम्	७२	४
दीव	१८	२०	सार	४८	१४
भलति	७७	१०	"	१०९	१८
"	१००	२९	"	१०७	१८
सधाम	१०३	१९	सारङ्ग	७७	१९
सधुला	६८	१३	"	१११	६
सक्ता	१०३	९	सारङ्गिका	६६	१८
सङ्कार.	१०३	१	"	८३	९
सङ्गलद्वर्ग	१११	११	सारवती	६८	१
सती	६०	१७	सिद्धकम्	८८	१
सत्कार.	१०३	१	सिद्धपाद	८२	१
सन्दीप्त	१०३	२	सिद्धिकाश	१०३	८
सप्तशतम्	८७	१६	सिद्धिप्रीति	१०५	१०
सप्तमावकादिष	११४	१२	"	११०	२५
सप्तमम्	२१	११	सिद्धिनिष्पत्तिदम्	८३	१
"	१०७	१०	सिद्धिप्रीता (हता)	८२	१०, ११
"	५८	२	सुकेसरम्	८४	१०
"	१०३	६	सुखेकम्	८५	१०
समानिका	६७	१६	सुषा	८५	१
"	१०८	१	सुन्दरिका	१००	१३

	पृष्ठी	पङ्क्तौ		पृष्ठी	पङ्क्तौ
सुन्दरी	५०	३	सग्विन्धो	१११	१
"	७५	२९	सनातना	७१	११
"	१२४	१८	"	११०	१९
सुपवितम्	८४	५	संस	८०	२५
सुप्रतिष्ठा	६०	२४	संसमाला	६२	५
सुसुखी	७२	५	संसकृतम्	६४	१२
सुरता	८६	८	सुगौ	६८	१६
सुराज	१०९	१८	"	७०	१७
सुवया	८८	४	"	८८	२३
सुवदना	८८	१	सुरनयनम्	८२	१८
सुवास	६९	८	सुरि	८१	११
सुवना	६८	९	सुरिष्युतम्	८२	२१
सीमराजी	६२	१	सुरिष्युता	५१	६
"	११०	२	सुरिष्यवत्तभा	"	७
सीव्या	२६	१४	सुरिष्यी	८०	२
सीरभक्तम्	४८	२	"	१२३	११
स्त्री	५८	१०	सुलभुषी	६६	४
"	१०५	१०	सुरिष्यी	८१	१२
सक	८५	१२	सुरीत	६१	६
सम्भरा	८८	१८	"	१११	२४
"	११३	२२	सीरकम्	८४	६
सग्विन्धो	७८	७			